

Vprašanje (so)odgovornosti pri intimnih viktimizacijah in »zločinih brez žrtve«

Zoran Kanduč*

Znanstveno zanimanje za žrtve inkriminiranih in drugih viktimizacij je že zelo kmalu trčilo ob normativno vprašanje, kakšna in kolikšna je njihova (so)odgovornost za škodo, ki so jo utpele. Problem tveganege – kriminogenege ali viktimogenege – vedenja dejanskih in možnih žrtev je dobil še posebno težo v okviru situacijske in okoljske prevencije, ki postaja čedalje pomembnejši mehanizem nadziranja in preprečevanja kaznivih dejanj in drugih motečih ali škodljivih dogodkov (zlasti v zasebnem sektorju, tj. v sistemskih kompleksih, ki so v zasebni lasti in so večinoma podrejeni logiki ekonomske racionalnosti). Očitno je namreč, da je obnašanje (storitve in opustitve) žrtve pogosto pomemben olajševalni ali spodbujevalni dejavnik v »predkriminalni situaciji«. Zato se je v zadnjem času povečal pritisk na ljudi, od katerih se pričakuje, da po svojih najboljših močeh zmanjšujejo »ponudbo« kriminalnih priložnosti, (o)krepijo varovalni sistem možnih tarč kaznivih dejanj in se nasploh obnašajo bolj samovarovalno. Na tem področju postaja čedalje bolj dejavna tudi država, ki alarmira, mobilizira, rekrutira, inštruirá, informira, aktivira, koordinira in interpelira posameznike, skupnosti, skupine in organizacije kot možne žrtve kaznivih dejanj oziroma vzpostavlja nekakšna ohlapno integrirana »partnerstva za red in mir« med javnim in zasebnim sektorjem, s čimer se briše – kajpak bistveno ideološka – ločnica med državo in civilno družbo (ki se spreminja v policijsko družbo, *policing society*). Povečano in tudi vse bolj spolitizirano/zideologizirano zanimanje za žrtve kaznivih dejanj zlagoma spreminja tudi stališča do tako imenovanih zločinov brez žrtve. Medtem ko se je liberalna kriminologija/viktimologija zavzemala za dekriminalizacijo in normalizacijo tovrstnih aktivnosti, pa vzpenjajoča se neokonservativna politika zagovarja tezo, da »zločini brez žrtve« vendarle imajo žrtve: če to že niso konkretni posamezniki, pa je žrtev »skupnost« (*community*), katere »kakovost življenja« trpi zaradi pojavov, kot so prostitucija, pornografija, uživanje drog, klateštvo, popivanje na javnih mestih, beračenje ali preveč »sproščeno« vedenje mladih ljudi.

Key words: kriminalna viktimizacija, intimne viktimizacije, žrtve, kriminaliteta brez žrtev

UDK: 343.988

Uvodna opazka

Začnimo z opozorilom. Viktimologija je začela svoj razvoj v sklopu »dinamičnih« (ali »interakcijskih«) teorij o prehodu h kriminalnemu dejanju, in sicer z »mikroskopskim« preučevanjem vloge žrtve, tj. osebe, ki v neki točki utрпи škodo (v najširšem pomenu) zaradi dejanja, označenega (*ex post facto*) kot »kaznivo«. Načeloma naj bi se viktimologija (tako kot kriminologija) ukvarjala zgolj s pojasnjevanjem empiričnega gradiva, ne pa z vprašanjem, kako naj se obnašajo žrtve in kolikšna naj bo mera njihove pravne ali moralne odgovornosti.

Toda, v praksi (celo v znanstveni¹) se je očitno težko povsem izogniti normativnim sodbam, pri čemer ne gre pozabiti, da so (bila) viktimološka (podobno kot kriminološka) dognanja neredko uporabljena v kazenskem pravu (zlasti v sodni dvorani), pa tudi v laičnih in medijskih osvetlitvah posamez-

nih viktimizacijskih oblik. V tovrstnih kontekstih se skorajda po pravilu soočijo zagovorniki žrtve² na eni strani in njeni nasprotniki na drugi strani.³ Njihove – često dodobra emo-

² Zagovornike žrtve je mogoče razdeliti v dve podskupini. V prvi so tisti, ki – na podlagi doktrine o osebni odgovornosti (ki pa je, zanimivo, ne aplicirajo na žrtev) – pripisujejo storilcu polno »krivdo« za kaznivo dejanje; v drugi pa so tisti, ki v storilcu ne vidijo »resničnega krivca«, ampak prej (oz. v spreminjajoči se meri) »žrtev«, npr. neugodnih (»kriminogenih«) družinskih, okoljskih, (sub)kulturnih, ekonomskih ali socialnih dejavnikov.

³ Med tistimi, ki grajajo žrtev (oz. ji pripisujejo krivdo za lastno viktimiziranost), so kajpak tudi storilci. Neredko se to zgodi že pred samo izvršitvijo kaznivega dejanja, npr. v okviru psihološkega procesa, katerega namen je eliminirati ali »nevtralizirati« (Matza in Sykes) moteče moralne inhibicije (npr. krivdo, sram, sočutje ali pekljenje vesti), ki bi storilca morda odvrnile od viktimizacije, in predstaviti žrtev kot nekoga, ki si zasluži postati tarča za sproščanje agresivnosti in sovražnosti. S tem da storilec kulpabilizira, degradira, depersonalizira, razčloveči, popredmeti, razvrednoti, očrni ali zanika žrtev (oz. jo skrči na golo abstrakcijo), jo pravzaprav izloči iz občestva oseb, na katere se v splošnem nanašajo moralne zapovedi in prepovedi. V tej zvezi je koristno razlikovati tri mentalne operacije (ki pogosto predhodijo storitvi kaznivega dejanja), in sicer: (a) nevtralizacijo, ki je osredinjena na viktimizatorja in mu pomaga premagati vrednotne in normative bariere (ponotranjene v procesu socializacije); (b) redefinicijo (*auto-legitimation*), ki meri na viktimizacijski akt in ga skuša v storilčevih očeh racionalizirati ali upravičiti; (c) desenzibilizacijo (*desensitization*), ki je osredotočena na prospektivno žrtev in naredi storilca neobčutljivega za žrtvino trpljenje/bolečino (prim. Fattah 1993, s. 242-245).

* Zoran Kanduč, doktor pravnih znanosti, raziskovalec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Poljanski nasip 1, Ljubljana.

¹ »Odgovornost« je normativni koncept, ki domuje v pravu (npr. v kazenskem in civilnem) in etiki. Že pionirji viktimologije so se dobro zavedali, da se morajo odlepiti od normativnih podmen kazenskega prava (ne pozabimo, da je von Hentig označil kazenskopravno dihotomijo med storilcem in žrtvijo kot umetno tvorbo), čeprav so v svojih delih še vedno ostajali njihovi ujetniki (pomislimo na Mendelsohnovo kazenskopravno usmerjeno tipologijo žrtev in na Schaferjev pojem »funkcionalna odgovornost žrtve«).

cionalno prepojene – razprave pa imajo tudi važne kriminalitetopolitične implikacije. Na primer: če so nekatere osebe (enkrat ali večkrat) viktimizirane zaradi svojih specifičnih značilnosti (kot so npr. življenjski slog, stališča, vedenjski vzorci, način razmišljanja ali čustvovanja, nezavedne silnice ali značajske poteze), po katerih se razlikujejo od neviktimiziranih posameznikov, potem bi bilo mogoče zgraditi politiko preprečevanja ali zmanjševanja kriminalitete na »personalistični« zahtevi,⁴ naj žrtev dejavno omeji lastno ranljivost ali dovzetnost za viktimizacije (kajpak v obsegu, v katerem je še dopustno predpostaviti, da je samovarovalno vedenje pod njihovo zavestno in voljno kontrolo). Kakorkoli že, bržkone ni sporno, da je ravnanje žrtev v predkriminalnih situacijah (oz. pred in med kaznivim dejanjem) zelo različno. Oglejmo si torej nekatere najbolj tipične primere.

Žrtev kot olajševalec, spodbujevalec in izzivalec kriminalne viktimizacije

Vsekakor obstajajo številne žrtve, ki jih je mogoče vzeti za zgled samovarovalnega obnašanja. Opraviti imamo s posamezniki, ki nočejo z ničemer olajšati, spodbuditi ali izzvati kaznivega dejanja (oz. lastne viktimiziranosti). Seveda pa je *post delictum* vselej (ali vsaj zelo pogosto) mogoče trditi, da se je konkretna žrtev »premalo« potrudila, da bi storilcu preprečila kaznivo dejanje. Zato najbrž ne preseneča, da tudi žrtve često grajajo same sebe, češ da so ravnale malomarno, nepremišljeno, neprevidno, zaletavo, lahkoverno, prostodušno ali pa celo izzivalno, pohotno, žaljivo, napadalno, nepošteno... Tovrstni očitki imajo po mnenju nekaterih strokovnjakov pomembno psihološko funkcijo. Oseba, ki je z viktimizacijo doživela »invazijo« (oz. agresijo) na lastno lastnino (*self*), neredko po kaznivem dejanju zapade v krizo, ki je pogojena tudi z resno problematizacijo (ali celo začasnim suspenzom) fikcije o osebni neranljivosti, neogroženosti ali varnosti v vsakdanjih interakcijah in življenjskih rutinah. Grajanje samega sebe⁵ v takšni situaciji omogoči žrtvi, da si ponovno

ustvari (ali pridobi) prepričanje (dasi morda iluzorno, vendar zaradi tega nič manj »funkcionalno« za normalno delovanje v realnem svetu), da ima nadzor nad lastnim življenjem in se bo v prihodnje zmogla v zadostni ali vsaj precejšnji meri izogniti nadaljnjim viktimizacijam (oz. jih preprečiti ali minimalizirati).

V praksi niso redki primeri, ko je žrtev storilcu olajšala urenitev kaznivega dejanja, npr. na ta način, da je (aktivno ali pasivno) ustvarila priložnost (*opportunity*),⁶ ki je »naredila tatu« (*L'occasion fait le larron*). Na tovrstne položaje se nanaša - pomensko resda precej ohlapna – angleška sintagma »victim facilitation«,⁷ ki pa jo je treba razlikovati od pojma

⁶ Pojem »priložnost« igra vidno vlogo v kriminoloških teorijah. Pogosto se navezuje na »skušnjavo« (*temptation*) in pomanjkanje (sam)nadzora, tj. spremenljivki, ki tvori kriminogeno kombinacijo *par excellence*. Med storilci kaznivih dejanj so namreč pogosto osebe, ki so v večji skušnjavi (ravnati na prepovedan način) in slabše nadzorovane (prim. Felson, s. 23-24). »Kriminalne« skušnjave pa niso enakomerno porazdeljene med člani družbe. Tako in drugače prikrajšane osebe iz nižjih družbenih slojev (ki žive v težkih življenjskih razmerah) se še posebej pogosto znajdejo v skušnjavi, da bi s konvencionalnim kaznivim dejanjem prišle do različnih ugodnosti. Zato se celo konservativni kriminolog Ernest van den Haag (s. 45-46) odkritosrčno strinja z »ortodoksno« marksistično tezo, da je kazensko-pravni sistem predvsem represivno sredstvo, s katerim bogati/močni obvladujejo revne/nemočne (tako da ni nikakršno presenečenje, da so kazensko-pravne sankcije usmerjene predvsem zoper storilce iz družbenih skupin, v katerih so kriminalne motivacije najmočnejše). Seveda pa je kazensko-pravna represija precej okoren (in nezadosten, tj. premalo učinkovit) instrument za nadzorovanje oseb, ki jih najbolj mika kršiti zakon. Zato »desni« kriminologi (npr. zagovorniki teorije nadzorovanja) upravičeno opozarjajo na preprečevalni potencial neformalnega družbenega nadzorstva, predvsem družinske vzgoje (socializacije in moralizacije) v zgodnjem otroštvu: striktno discipliniranje odrasčajočih oseb je še zlasti pomembno v revnejših družinah: »V nekem smislu so konservativne teorije scela pravilne. Če hočemo vzdrževati red v družbi, ki je bistveno nepoštena in nepravilna, potem je treba z vzgojo pripraviti posameznike, da bodo sprejeli svet takšen, kakršen pač je. Posameznika je treba že od rojstva dalje izpostaviti drilu, ki temelji na zastraševanju, ubogljivosti, spoštovanju tradicije in upoštevanju skupnostnih norm. Najbolj je treba disciplinirati prav revne družine, kij morajo prenašati najhuše krivice« (Young, s. 156-157). Ob tem pa vendarle ne smemo prezreti dognanj kriminologov, ki se ukvarjajo z vprašanjem, kako se odločajo storilci v konkretnih okoliščinah. Njihov odgovor je pravzaprav pričakovan: po načelu »omejene racionalnosti« (Herbert Simon), tj. z upoštevanjem posledic, ki niso preveč odmaknjene v prostoru in času: v glavnem se želijo naglo dokopati do prednosti (»ugodja«) in se hkrati izogniti neposrednim nevarnostim, pri čemer je nadvse pomembna struktura otipljivih dejavnikov skušnjave in nadzora.

⁷ Izraz »olajšanje« (*facilitation*) izvedbe kaznivega dejanja pogosto vključuje tudi primere, ko žrtev ne prispeva aktivno k lastni viktimiziranosti, ampak se zavestno, malomarno ali nezavedno postavi v tvegan položaj (npr. ko oseba, ki se dobro zaveda, da prebiva v soseski, v kateri je stopnja vlomov visoka, ne ukrene ničesar, s čimer bi povečala ali okrepila varovalni sistem lastnega stanovanja). Ob tem

⁴ Takšna zahteva logično izhaja iz doktrine o osebni odgovornosti žrtve. Argumentacija teče približno takole: če žrtev upravičeno pohvalimo, kadar prepreči ali minimalizira lastno viktimiziranost, potem jo smemo tudi okarati zaradi njenih dejanj (storitev in opustitev), ki so prispevala h kaznivemu dejanju (tako pohvala kakor graja predpostavljata, da žrtev ni nemočna, determinirana ali trpna kreature, ampak subjekt, ki je v precejšnjem obsegu zmožen usmerjati potek življenjskih dogodkov). Še več, če je žrtev vsaj deloma kriva, da jo je doletela viktimizacija, potem ima tudi dolžnost (in z njo speto odgovornost), da ravna samovarovalno in se zavaruje pred nadaljnjimi napadi (npr. s spremembo življenjskega sloga ali upoštevanjem strokovnih nasvetov).

⁵ Grajanje samega sebe ima naslednjo logično strukturo: »Če bi storil ali opustil X, potem ne bi postal objekt kaznivega dejanja«. Možno pa so še druge različice. Žrtev si namreč utegne očitati, da je ključni »krivec« za doživeto viktimizacijo njen značaj, osebnost ali življenjski slog, tj. dejavniki, na katere je mnogo težje (vsaj na krajši rok) delovati z voljnimi/zavestnimi dejanji.

»victim precipitation«, s katerim je Wolfgang (v okviru še zmeraj dokaj odmevne empirične raziskave o umorih v Philadelphiji v obdobju 1948-1952) opisal kazniva dejanja, pri katerih je žrtev (oz. oseba, ki je bila pozneje usmrčena) prva zgrabila za orožje ali se zatekla k uporabi fizične sile zoper nasprotnika in s tem – običajno nevede in nehote – sprožila dinamiko interakcij, ki se je zaključila z njeno smrtjo.⁸ V tej zvezi je nujno opozoriti še na tretji izrazito pomemben viktimološki terminus *technicus*, namreč na pojem »victim provocation«, ki vključuje primere, ko se kaznivo dejanje zgodi zgolj zaradi poprejšnjega dejanja žrtve: storilec ni imel sprva nikakršnega motiva ravnati kriminalno, ampak ga je k temu izzvalo prav ravnanje žrtve, npr. razžalitev, ponižanje, naganjanje ali nasilje.

Zlasti pri kaznivih dejanjih, ki se končajo s smrtjo ali telesno poškodbo, je vloga žrtve pogosto precej izstopajoča, neredko pa celo odločilna. V številnih primerih konfliktnih (ali agresivnih) interakcij (oz. transakcij) je sprva še povsem nejasno, kakšen bo njihov končni epilog: kdo bo »zmagovalec« in kdo »porazenec« (oz. za kakšno ceno)? Še več, zgodi se, da oseba, ki se na koncu prelevi v »storilca«, sprva ni imela nobene namere poškodovati ali usmrtiti žrtev.⁹ V viktimološki literaturi je kot zgled »provociranja žrtve« često navajan – v praksi sicer precej redek – umor nasilnega/agresivnega moškega, ki je poprej dolgo trpinčil, psihično maltretiral, pre-

tepal ali drugače viktimiziral svojo žrtev, tj. žensko, s katero je živel v zakonski zvezi ali njenem »zunajzakonskem« ekvivalentu. V tej zvezi se vsiljuje kopicja kontroverznih vprašanj. Na primer: Ali je storilkino dejanje sploh kaznivo? Ali ima zlorabljen oseba pravico braniti se na način, ki se dramatično zaključi s smrtjo nasilneža? Ali je predhodni »ples nasilja« zadostni razlog za izključitev protipravnosti? Je šla storilka vendarle predaleč, ko se je odločila, da bo (»vigilantsko«) vzela »pravico v svoje roke« in smrtonosno zavarovala samo sebe (ne da bi skušala prej izčrpati vse druge opcije, ki jih je imela – vsaj načeloma ali »abstraktno« – na voljo)? Ali je storilki (moralno) upravičeno očitati, da bi morala svojo stisko rešiti z umikom (ali pobegom) iz nasilnega razmerja (ne pa z nasiljem)? Kako sploh izvedeti, kaj se je »v resnici« dogajalo v njuni zasebni ali intimni sferi, ko pa ubiti ne more več posredovati svoje verzije? Kdo je v tem primeru »resnična« žrtev: storilka ali umorjeni nasilnež? Ali naj se storilka zagovarja z argumentom, da je bila neprištevna (oz. zmanjšano prištevna), tj. resno duševno (z)motena zaradi dolgotrajnega nasilja, strahu ali vnovične preteče nevarnosti? Ali ima veljavno kazensko pravo sploh ustrezne doktrinarne mehanizme za pravično obravnavanje tovrstnih primerov (»samoobrambe«)? Čeprav številne feministično orientirane viktimologinje menijo, da poprej hudo zlorabljen ženska ne bi smela biti kaznovana, če v samoobrambi ubije nasilneža, se vendarle zdi, da na zgoraj navržena vprašanja ni mogoče dati enega samega odgovora, ki bi že *a priori* ponujal rešitve za vse konkretne primere.

pa je vendarle nujno razlikovati »rizičnost«, ki ni pogojena z žrtviniimi dejanji (storitvami in opustitvami), ampak z lastnostmi («atributi»), ki povečajo njeno ranljivost (*vulnerability*). Takšne rizične značilnosti so npr.: (a) telesna šibkost (»fizična ranljivost«); (b) geografska vezanost na nevarno ali škodljivo okolje (»ekološka ranljivost«); (c) socialni status, ki je povezan s pripadnostjo specifični družbeni skupini (npr. rasni, etnični, verski ali spolni manjšini); (č) opravljanje funkcije ali »igranje vloge«, ki posamezniku otežuje umik iz tvegane situacije. V tej zvezi je koristno opozoriti še na pojem »privlačnost« (*attractiveness*), ki se nanaša na žrtve, ki dajejo videz slabe zavarovanosti (npr. hiša, do katere ali v katero je mogoče zlahka vstopiti) ali obetajo velik dobiček (npr. oseba, ki javno razkazuje svoje bogastvo). Med relativno »mikavne« (potencialne) žrtve kaže uvrstiti tudi tiste, za katere storilec utemeljeno predpostavlja, da ne bodo prijavile viktimizacije (npr. družinski člani ali podrejeni).

⁸ Za *victim-precipitated crimes* je značilno, da sta storilec in žrtev pogosto osebi, ki se poznata, sta povezani (npr. prijateljsko, družinsko, spolno ali ljubezensko), ali se kako drugače družita že v času pred viktimizacijskim dogodkom (prim. Walklate, s. 13-14).

⁹ V nasprotju s precej razširjenim pojmovanjem kazniva dejanja zoper življenje in telo po svoji naravi večinoma niso »ekspresivna«, ampak spadajo v rubriko »instrumentalno« nasilje, ki obsega ciljna dejanja, tj. uporabo agresivnega vedenja kot sredstva za realizacijo določenega namena. Verbalne in fizične agresivne »situacijsko določene transakcije« (Luckenbill) so često povezane z obvladovanjem vedenja druge osebe, »pravičniškim« reagiranjem na doživeto krivico, z varovanjem pozitivne »samopodobe« (*self-image*), moralne »integritete«, »identitete« ali samospoštovanja, se pravi – če uporabimo izraz iz vsakdanje govornice – »reševanjem obraza« (*saving face*). Prim. Felson, s. 64-66.

Feministična viktimologija je problematizirala tudi aplikacijo pojma *victim precipitation* na posilstva. V tej zvezi je (še vedno) predmet ostrih kritik predvsem Amirjeva študija iz daljnega 1971. leta (raziskava se nanaša na posilstva, kot so bila zabeležena v policijskih statistikah v obdobju 1958-1960). V njej je avtor vključil v kategorijo posilstev, ki jih je spodbudila žrtev, vse tiste primere, v katerih je storilec razumel (četudi scela zmotno) verbalno in/ali neverbalno vedenje ženske bodisi kot neposredno povabilo k spolnemu občevanju (penetraciji) – oz. kot vnaprejšnji pristanek, ki pa je bil pozneje zanikan ali umaknjen – bodisi kot namig, da bo (»v zadnji instanci«) soglašala s spolnim občevanjem, če bo on dovolj vztrajen, odločen ali agresiven (storilec je skratka domneval, da njen »ne« v bistvu pomeni »da«). Pojem »victim precipitation« pa uporabljajo nekateri pisci tudi v širšem pomenu, ki obsega primere, v katerih žrtev storilcu olajša izvršitev posilstva, npr. s tem, da gre k njemu domov (oz. na kako samotno mesto ali pa v njegov avtomobil), da zaužije alkohol ali drogo (s čimer zmanjša lastno razsodnost ali zmožnost za učinkovito samoobrambo), da se ne upira dovolj odločno storilčevemu spolno konotiranemu predlogu ali da se »nespodobno« obnaša (kar storilec dojame kot signal zapeljevanja ali spolne dostopnosti/dosegljivosti). Feministke poudarjajo, da je pojem »victim precipitation« smislen zgolj v »čistih« agresivnih situacijah, v katerih nasilje (žrtve) rodi nasilje (storilca). Pri posilstvih, ki so videti *victim precipitated* (tj. spodbujene s strani ženske), pa spolno obarvanim – oz. v očeh storilca na ta način interpretiranim ali dojetim – dejanjem ženske sledi nasilje moškega, ne pa njegova spolna de-

janja: analogija med kaznivimi dejanji zoper življenje in telo ter spolnimi kaznivimi dejanji (npr. posilstvi) potemtakem ni utemeljena oz. je celo zavajajoča.

Precejšnja pozornost viktinologov so pritegnili primeri, ko je žrtev ravnala – vsaj z vidika zunanjega opazovalca – v nasprotju z lastnimi interesi oz. nerazumno, neodgovorno ali celo neumno. Še natančneje, opraviti imamo s situacijami, v katerih se žrtev ne upira viktimizatorju, ne pobegne iz ogrožajočih okoliščin (čeprav bi to lahko storila relativno varno), ne sodeluje z državnimi organi (npr. s policijo), ampak raje pomaga »kriminalcem« ali »teroristom«, včasih pa je pri njej opaziti – in to je še posebej presenetljivo – celo pozitivna čustva do storilca (npr. naklonjenost, simpatijo ali spolno željo). V viktinološki literaturi se v zvezi s takšnimi reakcijam žrtev – oz. z njihovo »nenačelno koalicijo« (Ohenberg) s storilci – često uporablja oznaka »stockholmski sindrom« (izraz izvira iz ugrabitve v švedskem glavnem mestu, ki je izzvala precejšnje zanimanje, ker so talci dokaj nedvoumno simpatizirali z ugrabitelji). Tovrstno ravnanje žrtev v položajih, ki jih redno označuje skrajno nesorazmerje moči v razmerju do storilcev (ki nastopajo kot neke vrste omniprezentna, omnipotentna, predvsem pa samooklicana avtoriteta z nesporno oblastjo nad usodo in celo življenjem neobgljene viktimizirane osebe), skuša pojasniti množica raznoterih teorij, kot so biološke (ki »stavijo« na fiziološke procese v možganih), psihološke (npr. teorija kognitivne disonance) in psihoanalitične (ki razlagajo pojav s pojmi »psihološki infantilizem«, »patološki transfer« ali »psihična regresija«).

Odkritje »nevidnih« žrtev v družinskih in intimnih razmerjih

Ena izmed nespornih zaslug – zlasti feministične – viktinologije je »odkritje« poprej nevidnih žrtev v zasebni sferi (oz. v družinskih in ljubezenskih razmerjih), predvsem otrok in žensk. Tu gre najpogosteje za žrtve telesnega, spolnega, ekonomskega in »psihičnega« nasilja, ki so šele v zadnjih treh desetletjih pritegnile pozornost strokovne in potem še laične javnosti. Vseeno pa tovrstne viktimizacije še zdaleč niso celovito osvetljene, in to iz dovolj razvidnega razloga. Bržkone je vsakomur kristalno jasno, da je nasilje v intimnih razmerjih skrajno težko preučevati. Zato ne preseneča, da je razvpito »temno polje« družinskega nasilja (v najširšem smislu) izrazilo obsežno. Problematično pa je tudi preprečevanje (celo sankcioniranje) tovrstnih viktimizacij, med drugim zato, ker ni enotnih odgovorov na vprašanje, v kolikšni meri so različni akterji formalnega – ne nazadnje pa tudi neformalnega – nadzorstva pravno in moralno upravičeni posegati v zasebna konfliktna ali »disfunkcionalna« razmerja in v njih (kar je še bolj kontroveržno) delovati »preventivno«.

1. Viktimizacija otroka

Pojdimo po vrsti in začnimo – neke pač moramo – s problemskim sklopom, ki se navezuje na viktimizacijo otroka, tj.

žrtve, ki je videti malone »idealna«, vsaj če upoštevamo, da je zlahka dosegljiva, telesno šibka, psihično (ali osebno) nerazvita, nezmožna učinkovite samoobrambe (oz. izvajanja povračilnih ukrepov in iskanja pomoči), strukturno nemočna in vitalno/eksistenčno odvisna od odraslih (npr. bioloških ali socialnih staršev oz. skrbnikov), ki dokaj suvereno nadzorujejo¹⁰ njene izbire in dejavnosti.¹¹ Pri tem pa velja že uvodoma opozoriti, da je »nasilje« (v tem primeru kajpak nad otrokom) subjektivna in vrednostna (tj. normativno posredovana) »pojavnost«, ki jo je treba najprej ustrezno opredeliti. To pa nikaikor ni preprosto. Opredelitve »nasilja nad otrokom« so – v teoriji in praksi – precej različne. Končni izbor opredelitve pojava pa kajpada vpliva tudi na njegov obseg: širšo definicijo uporabimo, več nasilja vidimo (oz. izmerimo) v družbeni dejanskosti. Ob tem pa ne gre prezreti, da so definicije nasilja nad otrokom zgodovinsko spremenljive: tisto, kar je bilo še »včeraj« povsem normalna in normativno neproblematična oblika discipliniranja otroka (oz. varovanja in vsiljevanja starševske avtoritete), utegne biti »danes« hudo sporna nadzorovalna praksa, že »jutri« pa utegne postati povsem nedopustno ravnanje, tj. ena izmed viktimizacij. To, kar je v določenem družbenem okolju (ali subkulturi) sestavina sprejemljive ali celo zapovedane starševske vzgoje, npr. kaznovanje z uporabo fizične sile (nekako v duhu modrostnega vodila »Spare the rod and spoil the child«), je v kakem drugem družbenem ali kulturnem kontekstu dojet kot »zloraba« ali »telesno nasilje« (tovrstne razlike pa se seveda pojavljajo tudi znotraj pripadnikov iste družbene kategorije, npr. pri depriviranih in deprivilegiranih osebah z nizkim družbenoekonomskim statusom).

¹⁰ Truizem je, da otrok pač ne izbere svojih bioloških staršev in potemtakem vseh drugih (v splošnem nadvse pomembnih, namreč določujočih in omejujočih) »kontingenc«, ki se samodejno navezujejo na dejstvo, da se nekdo rodi v dano – socialno, kulturno, geografsko, ideološko in ekonomsko – okolje. Z odraščanjem se polje svobodne izbire seveda zlagama širi (in pogloblja), vendar je za otroka (prav zato, ker je dojet in obravnavan kot »otrok«) še vedno zelo ozko.

¹¹ »Otroškost« (ali »otročjost«) žrtve je bila dolgo časa razlog, zaradi katerega so ostajale v senci mnoge skrajno resne viktimizacije, še posebej spolne zlorabe. Otroku namreč preprosto niso verjeli. Menili so, da je govorjenje o »spolni zlorabi« odsev njegove (pre)bujne domišljije (otroci so namreč že sicer pretirano nagnjeni k fantaziranju vseh vrst, tudi ko pripovedujejo o povsem vsakdanjih dogodkih), »naravne« hudobije ali morda celo obsedenosti s hudičem. Včasih je bilo v tej zvezi zaslediti hipotezo, da zlorabljeni otrok pravzaprav sploh ni scela nedolžna žrtev, ker je za spolni stik z odraslim odgovoren predvsem on sam, saj je z zapeljevanjem ali manipuliranjem spodbudil lastno »viktimiziranost«. Mestoma – zlasti v pedofilskih krogih – ugleda luč dneva teza, da je spolna zloraba otroka v bistvu »zločin brez žrtve«, ker gre za spolno prakso, ki je (kolikor ni povezana z nasiljem in bolj subtilnimi prisilami ali zavajanjem) povsem neškodljiva: morebitne negativne reperkusije so pogojene izključno s prepovedjo spolnih praks med otroki in odraslimi in z neprimernimi reakcijami v primeru njihove odkritosti. Nekateri pa so krivdo spolnih zlorab v krogu družine previtali na žrtvino mater, ker naj bi ta tako ali drugače kolaborirala z viktimizatorjem.

Čedalje bolj odločno nasprotovanje telesnemu kaznovanju otroka (oz. moralno neodobravanje, celo zgražanje ob takšnih načinih vzgajanja) je odraz kompleksnih družbenih sprememb v današnjih družbah. Predrugачena (oz. naglo spreminjajoča se) stališča do »pretirano« represivnih oblik sankcioniranja motečega vedenja otrok je mogoče vsaj deloma pojasniti v optiki Eliasove sociološke teorije o »civilizacijskem procesu«. V predmodernih evropskih družbah je bilo tako ekspresivno kakor instrumentalno fizično nasilje dokaj razširjen družbeni fenomen, in sicer na javnih in zasebnih prizoriščih. Izvrševanje smrtnih, telesnih in sramotilnih kazni je bilo »spektakel«, ki so ga z očitnim zanimanjem spremljali pripadniki vseh družbenih slojev. Sčasoma – predvsem pod vplivom elit, ki so tovrstne načine kaznovanja pričele doživljati kot barbarski anahronizem – se je izvrševanje kazni odtegnilo očesu javnosti in se preselilo v posebne enklave (zapore) na obrobje družbene vidljivosti. Naposled pa je telesno kaznovanje (v večini »civiliziranih« držav pa tudi smrtna kazen) postalo – ne glede na kopico nespornih penoloških prednosti – docela nesprejemljivo, v današnji optiki celo nezamišljivo (pravzaprav šokantno). Telesne kazni pa se niso umaknile zgolj iz arsenala kazenskopravnih sankcij, ampak so jih izgnali tudi iz šole, vojašnice in službe. Ohranile so se le v zasebni sferi. Zdaj pa so postale sporne že tudi v intimnih razmerjih.

V razvoju preučevanja viktimizacije otroka je imel pomembno vlogo članek »Sindrom pretepenega otroka«, ki ga je Henry Kempe (s sodelavci) objavil 1962. leta v *Journal of the American Medical Association*. V tem primeru imamo opraviti še z zelo ozko definicijo fizične zlorabe, ki vključuje le najresnejše oblike starševskega nasilja nad otrokom. Postopoma pa so prišli v obtok še drugi – praviloma precej ohlapno opredeljeni¹² – pojmi, kot so »spolna viktimizacija otroka«, »spolna eksploatacija otroka«, »slabo spolno ravnanje z otrokom«, »posilstvo otroka«, »pedofilija«, »spolni napad na otroka«, »spolno nadlegovanje otroka«, »emocionalno nasilje nad otrokom«,¹³ »psihološko nasilje nad otrokom« in »zanemarjanje otroka«, ki so izredno razširili polje viktimizacije

¹² V tej zvezi je še posebej zamotano razmejiti med otroštvom in odraslostjo. Tu imamo namreč opraviti z vprašanjem, do kdaj naj štejemo odraščajočo osebo za »otroka« (nasilje nad njo pa za »viktimizacijo otroka«).

¹³ Emocionalno (in, širše, psihično) »nasilje« se še posebej izmika natančni (in kajpak konsenzualni) opredelitvi, deloma tudi zato, ker ga je težko oz. nemogoče ločiti od drugih oblik viktimizacije, ki imajo »v zadnji instanci« emocionalne (+ psihološke) reperkusije. Pogosto so v to »rubriko« umeščene starševske prakse (neredko upravičevane ali racionalizirane – zavoljo nezavednih motivacij – z »otrokovimi najboljšimi koristimi«, npr. z nujnostjo izgradnje dobrega značaja), ki bolj ali manj konsistentno (in torej ne le sporadično) prizadevajo otrokovo samospoštovanje (občutek lastne vrednosti), zavirajo osebnostni razvoj, povzročajo strah (+ občutek nemoči) in otežujejo samostojno (avtonomno) delovanje. Giddens (s. 104-109) govori v tej zvezi o »toksičnih« starših. Zanimivo pa je, da v to skupino vključiti

otroka (pozornost raziskovalcev se je, skratka, usmerjala na vedno nove oblike »nasilja«). Nasilje nad otrokom (v vseh svojih pojavnih aspektih) je že kmalu postalo »objekt« medijskih reprezentacij, »posledično« pa se je povečevala tudi senziibilnost javnosti. Ker se je zaradi vsega tega povečalo število prijav in odkritih kaznivih dejanj, je marsikdo dobil vtis, da gre za družbeni problem izjemnih ali celo epidemičnih razsežnosti. To pa vendarle ne drži. Zdi se namreč, da je danes med starši in otrokom manj fizičnega (in spolnega) nasilja kakor v preteklosti (odnos odraslih do odraščajočih pa se spreminja še v vrsti drugih aspektov). Bržkone ni nobenega dvoma, da večina otrok ni deležna resne fizične ali spolne zlorabe v družinskem krogu. Zato se je smiselno (oz. celo neizogibno) vprašati, zakaj pride do viktimizacije zgolj v nekaterih situacijah (v drugih pa ne), zakaj so viktimizirani zgolj nekateri otroci (drugi pa ne, in to celo v isti družini) in zakaj so nasilni zoper svoje otroke le nekateri starši (drugi pa v glavnem ne).

Povod (oz. sprožilna okoliščina) nasilne epizode je često otrokovo dejanje, ki je za odraslega nadležno, zoprno, iritirajoče, stresno ali kako drugače nesprejemljivo (npr. dolgotrajno jokanje, zavračanje hrane, trma, nenadzorovano uriniranje ali izločanje blata, neubogljivost ali uničevanje stvari). Nekateri starši takšno vedenje doživljajo, kot da bi šlo za dejanja odrasle osebe (ki je zmožna prepoznati potrebo/željo druge osebe oz. ravnati v skladu z njenimi pričakovanji): kot da bi jih hotel otrok namerno izzivati, frustrirati, ponižati, razočarati ali prizadeti. Od tod (namreč iz posledičnega občutka nemoči, nezadostne avtoritete ali nezmožnosti nadzorovati otroka) izvira jeza, celo bes, ki se utegne že v naslednjem »koraku« – zlasti pri nekom, ki je impulziven, vzdražljiv, živčen, emocionalno nestabilen, roditeljsko neizkušen ali pa ima (trajno ali začasno) pomanjkljivo samokontrolo – transformirati v agresijo. Včasih je »sprožilec« kajpak izključno na strani odraslega, npr. stres (ali frustriranost, ki ni pogojena z otrokovim vedenjem), ki zmanjša zmožnost samoobvladovanja in poveča fiziološko vzdraženost. Ob tem pa velja poudariti, da obstajajo otroci, ki so izpostavljeni še posebej velikemu tveganju (viktimizacije). To velja zlasti za tista odraščajoča bitja, ki se iz tega ali onega razloga odmikajo od modela idealnega otroka, kakorkoli ga že dojemajo njihovi starši (takšni *obnoxious children* so npr. hendikepirani, defektni, agresivni, hiper-

starše, ki niso odgovorni le za emocionalne/psihološke viktimizacije *stricto sensu*. Po njegovem mnenju so toksični starši: (a) emocionalno neadekvatni starši, ki se (hote/zavestno ali nenamerno) odrečejo svoji odgovornosti do otroka, kateremu ne nudijo ne varnosti ne ljubezni; (b) pretirano nadzorovalni starši (*controllers*), ki otrokove potrebe (in občutja) podredijo svojim in otroku ne dopuščajo, da bi (lahko) zaživel lastno (samodoločeno) življenje; (c) starši, ki so odvisni od alkohola; (č) starši, ki verbalno napadajo in zlorablajo otroke, npr. s posmehovanjem, zaničevanjem, poniževanjem ali žaljenjem; (d) starši, ki fizično zlorablajo otroke; (e) starši, ki spolno zlorablajo otroke.

aktivni, negativistični ali drugače »težavni« oz. težko krotljivi otroci). Vendar pa je treba v tej zvezi ostati skrajno previden. Ni namreč preprosto ugotoviti, ali so psihični in vedenjski vzorci (»simptomi«), ki jih je opaziti pri zlorabljenem otroku, povod ali posledica viktimizacij. Pogoste (in resne) zlorabe se neredko iztečejo v začarani krog, tj. okrepijo poteze (osebnostne ali zgolj vedenjske), ki so sprožilec nadaljnega nasilja zoper otroka. To velja tudi za sicer precej pogosto odkrito korelacijo med zlorabami v otroštvu in nasilniškim (in še kako drugače problematičnim ali celo kriminalnim) vedenjem v adolescenci ali odraslosti.¹⁴ Tudi v tem primeru namreč ugotovljena korelacija ne implicira, da imamo opraviti z vzročno zvezo.

Po zaslugi viktimoloških raziskav in medijskih tematizacij smo danes v splošnem bolj senzibilni do raznovrstnih (aktivnih in pasivnih) oblik nasilja nad otrokom. Vendar pa ob tem ne smemo prezreti številnih novosti (pravzaprav zlagoma porajajočih se razvojnih teženj) v razmerjih med otrokom in odraslimi (npr. starši), ki v precejšnji meri vplivajo na viktimizacije otrok (in njihovo dožemanje). Položaj otroka (odraščajoče osebe) se v današnji družbi pomembno spreminja. V niti ne tako zelo oddaljeni preteklosti je bil otrok podvržen »tršim« vzgojnim prijemom, ki so temeljili na tako rekoč brezpogojni ubogljivosti, disciplini, podrejenosti in represiji. Danes pa je otrok deležen večjega spoštovanja. Odrasli ga obravnavajo v večji meri kot sebi enako osebo (tj. subjekt pravic, in ne le dolžnosti): bolj pozorni so do njegovih specifičnih potreb (in želja), pripravljani so mu prisluhniti, zaznavati njegove emocije in ga upoštevati pri družinskih (ali partnerskih) odločitvah. Videti je, da se otroštvo v »klasičnem« pomenu pravzaprav krči (na račun podaljševanja »vmesnega« obdobja do »polne« odraslosti): otroci se oblačijo podobno kakor odrasli, spremljajo podobne televizijske oddaje, poslušajo podobno popularno glasbo, ne nazadnje pa se tudi že zelo naglo preizkusijo v vlogi potrošnika (prim. Scheerer in Hess, s. 120-122).¹⁵ Starši so

danes manj krotitelji in bolj zavezniki, ki podpirajo otroka, ki je izpostavljen intenzivnejšim pritiskom v šolskem procesu (zavedajo se pač, da je izobrazba skrajno pomemben dejavnik »uspešnosti« v poznejših življenjskih obdobjih). Starši ne morejo več računati na to, da bo otrok »avtomatično« (npr. po sledih inertnih sil tradicije) izpolnjeval njihova pričakovanja, npr. (po)skrbel zanje, ko bodo stari ali ko se bodo znašli v težavnem položaju (zdi se, da je bolj problematično zanemarjanje otroka s strani staršev kakor zanemarjanje staršev s strani že odraslega otroka,¹⁶ tj. njegova »nehvaležnost«¹⁷): včasih je moral otrok že zelo zgodaj začeti delati za starše, danes pa starši delajo (tudi ali včasih celo predvsem) za svojega otroka, ki neredko zaseda osrednjo (»kraljevsko«) vlogo v družini (zveza med materjo in otrokom je v tem oziru temelj ali »substancia« družinske »celice« in je strukturno pomembnejša od razmerja med moškim/možem in žensko/ženo,¹⁸ ki se konec koncev lahko – vsaj načelno oz. »teoretično« – kadarkoli razveže: partnerji se menjavajo, otrok pa ostaja, ne nazadnje tudi zato, ker pač mora ostati).

¹⁶ Lipovetsky (s. 208-218) v tej zvezi sicer ugotavlja, da evropski starši zvečine še vedno menijo, da so jih otroci dolžni ljubiti in spoštovati, vendar pa v isti sapi opozarja, da je socialna realnost (oz. kulturni trendi) drugačna. V praksi namreč čedalje bolj prevladuje liberalna vzgoja, ki krči in celo razkrajja občutek dolžnosti do lastnih staršev. Vzgoja meri manj na to, da bo otrok častil (in slepo ubogal) lastne starše (biološke ali psihološke/socialne), ampak je njen namen v večji meri omogočiti, da bo otrok srečen, zdrav, neodvisen in uspešen. Zato ne preseneča, da se bolj poudarjajo dolžnosti staršev kakor dolžnosti otrok. Starši postajajo odgovorni tako rekoč za celoto otrokovega razvoja (in sicer že od spočetja dalje). Praktično ni razsežnosti, ki ne bi bila pomembna v razmerjih med otrokom in starši, ki jih bombardirajo z vseh strani z nasveti o (pravilni) prehrani, higieni, igrah, varnosti, psihosocialnem življenju, športnih aktivnostih, preživljanju prostega časa (+ počitnic), izobraževanju, oblačenju, gledanju televizije... Interesi (dozdevni ali dejanski) otroka imajo večjo težo kakor »pravica do otroka«: od tod izvirajo javnomnenjski zadržki, da bi npr. moški homoseksualni par smel posvojiti otroka ali da bi imela »plodna samska ženska« (ali ženska po menopavzi) pravico do oploditve z biomedicinsko pomočjo.

¹⁷ Zanimivo je, da je v viktimologiji – psihično, ekonomsko in fizično – nasilje otroka nad starši skrajno neraziskano področje (čeprav v praksi nikakor ni redek pojav). To pa velja tudi za nasilje med sorojenci.

¹⁸ To značilnost družinskega življenja v »družbi ločitev« je podrobno in prepričljivo razčlenil Kaufmann (s. 82-84). Po njegovem mnenju, ki ga opre na vrsto (kvantitativnih in kvalitativnih) empiričnih raziskav, se sodobna družina razvija na presečišču dveh zelo različnih »dimenzij« ali pričakovanj, in sicer v zvezi do življenja v paru in v zvezi do življenja z otrokom. Vendar pa ti strukturni prvini nista enakovredni. »Motor družinskega življenja« (Schultheis) je razmerje med materjo in otrokom, »malim božanstvom družinskega ognjišča«, medtem ko je ljubezenski par (tj. partnerski odnos) v drugem planu. Če je tako, potem ne preseneča, da večina enostarševskih družin sestoji prav iz ženske (matere) in otrok in da so »samske ženske« še vedno predmet sumničenja in (bolj ali manj implicitnega) obsojanja: njihov »problem« (oziroma razlog »nenormalnosti« ni toliko v tem, da ne živijo v dvoje (tj. z moškim), marveč bolj v tem, da niso matere.

¹⁴ V luči teorije o socialnem učenju se »agresivne vedenjske navede« razvijajo z učenjem, npr. z opazovanjem nasilnih dejanj v družini (vsakič, ko je otrok sankcioniran s telesno kaznijo – oz. z drugimi oblikami krutega ravnanja – zaradi lastnega problematičnega vedenja, se nauči, da je uporaba nasilja primerna, pravilna in upravičena za brzdanje nedopustnega obnašanja ali za doseganje drugih ciljev). Posameznik se z opazovanjem nasilja nauči, da ima tovrstno vedenje instrumentalni potencial (oz. »vrednost«): z njim je mogoče doseči pozitivne cilje, npr. zmagati v prepiru, dokopati se do zaželene dobrine ali odstraniti negativne – notranje in zunanje – dražljaje. Nadaljnje vzdrževanje naučenih vedenjskih vzorcev pa je odvisno od neposrednih posledic nasilnega vedenja (do katerega pride v situacije, v kateri so navzoči še specifični averzivni »sprožilci«), tj. nagrad (npr. zmanjšanja vzdraženosti, jeze ali tesnobe) in kazni.

¹⁵ Pisca priznava, da ni jasno razvidno, kakšne osebne strukture (oz. povprečni »tipi subjektivnosti«) se bodo izvile iz predrugačenih socializacijskih praks. Sprašujeta se, ali bo nov osebni tip podoben »tržnemu značaju« (David Riesman), »narcističnemu subjektu« (Christopher Lasch) ali »dividuumu« (Giles Deleuze).

2. Viktimizacija ženske v partnerskem razmerju

Tudi za raznovrstne oblike nasilja zoper ženske v intimnih (npr. partnerskih, ljubezenskih ali družinskih) razmerjih je značilno – kot so pokazale viktimološke študije – obsežno »temno polje«, tj. nizka stopnja prijavljanja kaznivih dejanj.¹⁹ To dejstvo precej otežuje empirično preučevanje in nasploh razumevanje viktimiziranja žensk na zasebnih prizoriščih, saj vzorec primerov (oz. žrtev), ki jih zazna policija ali druge institucije za zagotavljanje pomoči (npr. tako imenovane »varne hiše«), ni reprezentativen (kar nujno postavlja pod vprašaj teoretsko posplošljivost zaključkov, na katere naletimo v danes že precej obsežni viktimološki literaturi). Večina raziskav se nanaša na najhujše oblike viktimizacij žensk, tj. na »patriarhalno«, »paternalistično« ali »teroristično« (Johnson) nasilje, za katerega je značilna eskalacija (pogostosti in/ali intenzivnosti) nasilja. Zato pa je mnogo manj informacij (in teorij)²⁰ o »obi-

čajnem« (fizičnem, psihičnem ali ekonomskem) nasilju v vzorcu splošne²¹ populacije.

Prve (»pionirske«) raziskave nasilja nad ženskami so namenile precejšno pozornost vprašanju, kaj razlikuje nasilne moške od nenasilnih,²² še bolj pa je strokovnjake zanimalo na prvi pogled nerazumljivo vztrajanje ženske v nasilem razmerju: zakaj žrtev preprosto ne zapusti viktimizatorja? Zakaj včasih celo v primeru ločitve vzdržuje s partnerjem stike, ki presegajo običajne aktivnosti razvezanih partnerjev (npr. obiskovanje otroka)? Zakaj se neredko vrne v razmer-

v začetni fazi v partnerskem razmerju navzlic posamičnim nasilnim izbruhom pogosto še mnogo pozitivnih vsebin, npr. nežnih čustev (ljubezni in skrbi za drugega). Postopoma pa se na tej podlagi razvije relativno strukturiran »vzorec konflikta«, ki je reperkusija neresenih ponavljajočih se problemov in povečane intenzivnosti medosebnih sporov: nasilje (verbalno, fizično, spolno ali emocionalno) počasi, a zanesljivo razkrajja intimno razmerje, v katerem začno prevladovati negativni aspekti, pozitivne razsežnosti pa se umikajo v ozadje. Tedaj napoči trenutek preobrata: nasilje postane namerno (ne zgolj »reaktivno«, »ekspresivno« ali »impulzivno«), premišljeno in skrajno resno, vzporedno s tem pa povečajo še nasilneževu ljubosumje (posesivnost in težnja po kontroli in dominaciji) in izolacija žrtve (od njene družine in prijateljske ali podporne socialne »mreže«).

²¹ Po podatkih *National Family Violence Surveys* iz obdobja 1975-1985 ženske napadejo moške vsaj tako pogosto, kakor moški telesno napadejo ženske. Res pa je, da se ženske pogosteje zatečejo po zdravniško pomoč in doživijo psihične poškodbe (»travme«) zaradi fizične zlorabe. To kajpada ni presenečenje, saj je treba upoštevati, da imajo moški v splošnem večjo telesno moč (poleg tega pa običajno lažje zapustijo nasilno razmerje, ker so ekonomsko neodvisni, predvsem pa niso socializirani na način, ki bi v njih ustvaril prepričanje, da so oni prvenstveno odgovorni za uspešnost trajnega razmerja (oz. za usodo otrok). Vsekakor pa drži, da je ženska agresivnost slabše raziskana, morda prav zaradi še vedno dokaj razširjenega prepričanja, da je napadalno vedenje primarno moška značilnost.

²² Vprašanje je vsekakor umešno, saj ni nikakršnega dvoma, da niso vsi moški nasilni v partnerskih razmerjih. To pa kajpak ne pomeni, da imajo vsi nasilneži enake značilnosti. Dejavnike, ki povečujejo verjetnost, da bo nekdo ravnal nasilno, pojasnjujejo številne teorije, predvsem (znotraj)individualne, sociokulturne in socialno psihološke. Najpogosteje omenjani »faktorji tveganja« so naslednji: nadpovprečna (čustvena) odvisnost od partnerja, slabe komunikacijske (in druge socialne) veščine, sovražnost do žensk, nagnjenje k pripisovanju negativnih stališč drugim osebam, pozitivno vrednotenje nasilja (kot sredstva za reševanje problemov/konfliktov, ustvarjanje emocionalne distance, sproščanje napetosti, nadzorovanje/discipliniranje druge osebe ali vsiljevanje lastne »volje do moči«), zavračanje s strani staršev, zlorabe v otroštvu, izpostavljenost nasilju v družini, nizko samospoštovanje, šibka empatija, slabo razviti mehanizmi za kognitivno obdelavo (»procesuiranje«) okoljskih informacij, agresiven »osebnostni slog«, pomanjkljiva kontrola impulzov, »ontološka« negotovost, občutje nemoči, biološke/nevrofiziološke motnje, visoka razdražljivost, narcisizem, stanje depresije, »antisocialna« osebnostna struktura, ekscesivno pitje, članstvo v nižjem razredu, nizka izobrazba, neugledna (oz. prekarna in slabo plačana) služba, brezposelnost in prakticanje tradicionalne spolne vloge.

¹⁹ Nizka stopnja prijavljanja (in posledično široko razprostranjenost »temno polje«) je značilna tudi za spolne napade v zakonski zvezi (oz. zunajzakonskem ekvivalentu), ki – kot kažejo nekatere tuje viktimološke raziskave – niso redki. Čeprav marsikdo meni, da je posilstvo v zakonski zvezi – ki je, ne pozabimo, v tradicionalni optiki pravzaprav *contradictio in adiecto*, saj je po patriarhalnih pojmovanjih žena »lastnina« moža, ki ima pravico do ekskluzivnega nadzora nad njeno seksualnostjo (in do spolnih praks, s katerimi se mora ona strinjati že zato, ker je z njim poročena) – manj travmatično (oz. škodljivo) kakor »klasično posilstvo« (Williams), pa registrirane izkušnje dokazujejo, da vendarle ni (vselej) tako. Spolno nasilje s strani intimnega partnerja namreč žrtev doživi kot hudo kršitev zaupanja oz. kot osebno zlorabo, ki je ni pričakovala, saj se je zgodila v kontekstu, ki naj bi bil »po definiciji« najbolj varen (najmanj rizičen): v primeru, ko je posiljevalec tujec, žrtev živi naprej z bolečim spominom, medtem ko v primeru, ko jo posili mož (intimni partner), živi naprej s posiljevalcem (oz. v dolgotrajnem strahu pred ponovitvijo viktimizacije). Zakaj kljub temu žrtev redko prijavi tovrstno posilstvo? Razlogov utegne biti več. Poglejmo: (a) žrtev je lojalna do storilca (npr. zato, ker se boji, da bi jo storilec sicer zapustil, da je ne bi imel več rad, da bi si poiskal spolno potešitev drugje ali da bi ji odtegnil finančna sredstva) ali pa noče obelodaniti družinskih/intimnih skrivnosti; (b) žrtev ne more priznati dejstva, da jo je viktimizirala (pravzaprav »izdala«) oseba, ki ji je najbližje (in ki jo potrebuje zaradi ljubezni ali drugačne podpore); (c) žrtev svoje boleče izkušnje ne opredeli (dojame) kot »posilstvo« (ali »spolni napad«), npr. zato, ker meni, da je kot »žena« dolžna spolno občevati z možem, ker ne ve natančno, kaj šteti za »normalno« (spolnost) v zakonski/partnerski zvezi, ker dvomi v to, ali je šlo zares za »prisiljevanje« (uporabo sile ali grožnje), ali ker se dogodek precej razlikuje od »klasičnega« posilstva.

²⁰ Pogosto navajana teorija o »ciklusih nasilja« (Walker), ki predvideva, da viktimizacijski epizodi (oz. tepežu) predhodi stopnjevanje tenzij (konfliktnosti ali stresov), sledi pa mu obdobje relativnega miru (ki pa se nato zopet prevesi v stanje stopnjujoče se medosebne napetosti), je bila npr. artikulirana na podlagi »kliničnega« empiričnega gradiva, ki pa po vsej verjetnosti ni tipično za večino nasilnih dogodkov v partnerskih odnosih. Poleg tega pa omenjena razlaga gotovo ne drži tudi za vse primere najresnejšega nasilja. Douglas opozarja, da je

je,²³ ko meni, da se je tveganje zmanjšalo? Odgovor na zastavljena vprašanja vsekakor ni en sam. Situacije, v katerih se znajde žrtev (pa tudi njene idiosinkratične lastnosti), so pač bolj ali manj različne. V tej zvezi je nujno upoštevati, da iz intimnega razmerja ni enostavno izstopiti (celo v primeru, ko med partnerjema ni fizičnega nasilja). Takšen korak pa postane še težji v naslednjih okoliščinah: (a) žrtev je zaradi ponavljajočih se viktimizacij v psihičnem stanju, ko se skrajno težko odloča (in ravna) samostojno, npr. zaradi nizkega samospoštovanja, depresije, občutja neboljnosti, kronične utrujenosti (ali izčrpanosti), raztresenosti (oz. pomanjkljive pozornosti ali zbranosti), apatije, tesnobe, strahu (npr. pred maščevanjem), tesnobe, obupanosti ali telesnih težav (ki so često indikatorji stresa), socialne izoliranosti (osamljenosti), krivde, sramu in (vedenjskega ali značajskega) grajanja same sebe; (b) žrtev je še vedno močno čustveno navezana na svojega viktimizatorja, npr. zaradi učinka »travmatične vezi« (Dutton), ki se izoblikuje v primeru sporadičnega (diskontinuiranega) nasilja v okoliščinah neenake porazdelitve moči med njo in nasilnežem (pozitivne interakcije, ki sledijo nasilnim epizodam – sprva večinoma dojete kot »naključne anomalije« -, z mehanizmom »ojačevanja v presledkih« bistveno prispevajo k povečanju emocionalne navezanosti žrtve na nasilneža); (c) žrtev se znajde v »socialni pasti« (Platt), zaradi česar ji morebitne kratkoročne prednosti razmerja zameglijo pogled na dolgoročne negativne posledice; (č) zaradi spolno razdružene socializacije je žrtev prepričana, da je predvsem ona tista, ki mora prevzeti glavnino bremena za »uspešnost« razmerja (oz. »svetost« zakonske zveze) in poskrbeti za otroke (če bi razdrla razmerje, bi bila ogrožena njena »odnosna identiteta«, ki se opira na predanost in žrtvovanje za druge); (d) žrtev se – če uporabimo psihoanalitični opis – »identificira z agresorjem«, tj. sprejme (vsiljena ji) stališča viktimizatorja (s čimer skuša rešiti svoje življenje ali pa vsaj omiliti hudo stisko); (e) žrtev razvije »nujno iluzijo« (Becker) ali »hipotezo o pravičnem svetu« (Lerner), da je pravzaprav ona odgovorna za nasilneževe izpade (ker domneva, da se nenadzorljivi negativni dogodki ne bi mogli pripetiti scela nedolžni osebi), s čimer osmisli viktimizacijo in okrepi upanje, da jo bo v prihodnje lahko preprečila, npr. na ta način, da bo sledila pričakovanjem nasilneža (ki ima nadzor nad njenim življenjem in splošnim tokom dogajanja v intimni sferi); (f) žrtev nima zadostnih ekonomskih virov (npr. lastnega stanovanja ali dohodkov), ki bi ji omogočili samostojno življenje.

Pri preučevanju partnerskega nasilja je neogibno upoštevati aktualne transformacije oz. – če uporabimo medijsko razširjeno oznako – »krizo« klasičnega družinskega modela, ki je v

²³ Takšno ravnanje žrtve spominja na elastiko: ko jo napremo, se poveča pritisk, ki vodi v homeostazo. To je pravzaprav svojevrstna metafora emocionalne navezanosti: začasen izstop/umik iz (celo nasilnega) medosebnega odnosa spremlja stopnjujoča se napetost, ki posameznika sili k vnovičnemu vstopu, vrnitvi v »staro stanje«. Tovrstno željo še okrepi dejstvo, da najhujše reperkusije nasilnega dogodka sčasoma zbledijo.

današnji družbi ogrožen tako od znotraj kakor od zunaj (Kaufmann, s. 72-85). Po eni (zunanji) strani ga objeda njegova lastna, čedalje bolj razdružena periferija, tj. »odklonske« (pravzaprav bolj ali manj inovativne ali eksperimentalne) družinske »institucije« (oz., še natančneje, vzorci zasebnega življenja) z zelo raznolikimi formami in (predvsem) vsebinami, na primer: (a) enostarševske družine (ki jih večinoma sestavljajo mati in otroci); (b) družine (oz. pari), ki so zavestno in hote brez otrok; (c) sestavljene družine (ki ob paru in njunih morebitnih otrocih vključujejo še otroke iz prejšnjih razmerij); (č) homoseksualne (gejevske ali lezbične) družine; (d) družine (z otroki ali brez njih), ki ne živijo v skupnem prebivališču (domu ali gospodinjstvu); (e) družine, ki jih združuje le še rodiljske obveznosti/odgovornosti, ne pa več ljubezenske (ali spolne) vezi; (f) »enočlenske« (samske ali »solistične«²⁴ družine. Po drugi (notranji) strani pa se težišče družine čedalje bolj odmika od para in se približuje skupini, ki jo tvorita ženska/mati in otrok (in sicer ne glede na upiranje žensk, ki ne pristajajo več na svojo tradicionalno spolno vlogo²⁵). Posledice vseh teh sprememb (in trendov) so v bistvu

²⁴ Življenje zunaj kulturno normiranega »para« ni nujno sinonim za osamljenost, spolno abstinenco ali osebno nesrečo, tako kakor »klasično« družinsko (»vparjeno«) življenje ni vselej rešitev za omenjene »probleme«: ne pozabimo, da je resnično življenje konkretnih parov pogosto zelo oddaljeno od idealiziranih podob, s katerimi nas bombardirajo mediji (pomislimo na »larpurartistične« prepire, dolgočasne in mučno predvidljive vsakdanje rutine, osiromašeno spolno življenje, bežanje v »deloholizem«, alkoholizem ali televizijsko omamo, prikrajšanje za lastno zasebnost, permanentno nadzorovanje, obremenjenost z gospodinjstvo, redukcijo socialnih stikov zunaj družinskega kroga, odpoved avtonomiji in skrčenost ali celo zaprtost prihodnjih eksistencialnih izbir). Samodoločene spolne prakse in celo ljubezensko razmerje (npr. vzajemna »nežna« čustva, podpora, razumevanje, skrb in druge intimne vsebine) je brez dvoma mogoče gojiti in vzdrževati, ne da bi vstopili v tradicionalno (togo in stabilno) shemo »para« in spremljajočih pričakovanj oz. vlog (kot so »fant«, »punca«, »zaročeneц«, »zaročenka«, »mož« in »žena«) ali pa se sprijaznili zgolj z priložnostnimi, prehodnimi, bežnimi, neobvezujočimi ali »neresnimi« srečanji. Na področju zasebnosti posameznik (na srečo) ni soočen zgolj s »shizofreno« ali izključujočo izbiro »ali A ali ne-A«: možne so še številne vmesne variante. Kaufmann (s. 216-218) opozarja v tej zvezi na »avtonomijo s spremstvom« (*autonomie accompagnée*), tj. na »revolucionarna« ali »subverzivna« medosebna razmerja, ki bolj ali manj zavestno iščejo srednje poti med intenzivno avtonomijo in življenjem z drugim/drugimi. Pomembno je, da tu pravzaprav ne gre za napade na klasični model zasebnega življenja (ki ga tvorijo v družinskem domu zbrani mož, žena in otroci), ampak za ustvarjalno eksperimentiranje zunaj in neodvisno od še vedno prevladujoče (veljavne), dasi čedalje bolj problematizirane »norme«.

²⁵ V bistvu je prav otrok (bitje, ki postaja čedalje vrednejše) tisti, ki danes najbolj zavira razvoj »alternativnih« oblik in vsebin zasebnega življenja. Ne glede na izvirnost, inovativnost, drznost ali »radikalnost« razmerij, ki jih (so)oblikujejo, se njihovi protagonisti prej ali slej soočijo z vprašanjem, kako vanje umestiti otroka (kolikor pač občutijo tovrstno željo oz. jo hočejo realizirati). Tega dejstva se dobro zavedajo tako konservativne kakor progresivne sile, še posebej pa bržkone tiste (še vedno relativno redke) ženske, ki se odločijo, da ne bodo imele lastnih otrok, in so zato deležne takšnih ali drugačnih moralnih sankcij.

docela pričakovane, namreč kaleidoskopski pluralizem (tako rekoč *à la carte*) družinskih oblik (oz. »opcij« zasebnega življenja), vzporedno s tem pojavom pa še »denaturalizacija« (de Querioz), relativizacija, problematizacija, oslabitev, destabilizacija, dekompozicija, celo denormalizacija »klasičnega« modela, utemeljenega na heteroseksualnem in formalno-pravnem (z zakonsko zvezo) priznanem paru, ki ga označujejo: (1) ljubezenska in spolna ekskluzivnost (oz. prepoved ljubezenskih in spolnih odnosov zunaj monogamne zakonske zveze, ki naj bi – vsaj idealno – trajala »do groba«); (2) skupno prebivališče in gospodinjstvo (družinski dom ali »ognjišče«); (3) izdelava in vzreja otrok. Iz te krize (ki kajpada ni preprosto »padla z neba«, ampak je rezultanta upiranja predpisane tradicionalnemu modelu) izhajajo vse hujše osebne negotovosti, lomljenje »identitet« in, ne nazadnje, tudi »normalizacijsko« nasilje (ne glede na to, ali je plod zmedenosti v novi situaciji ali želje po ohranitvi patriarhalnih, paternalističnih oz. falocentričnih »pridobitev«). Posameznik je danes praktično neizogibno soočen z vrsto zamotanih vprašanj (na katere lahko ponudi odgovore le on sam), ki imajo praviloma različno »težo« (oz. »kontacije«) v različnih starostnih obdobjih in – ne pozabimo! – v odvisnosti od njegovega spola (pa tudi ekonomskega položaja): Kako organizirati zasebno (npr. intimno, ljubezensko, spolno, družinsko ali roditeljsko) življenje? Kaj je sploh še (ne)normalno? Kaj pričakovati in zahtevati od drugega (otroka ali partnerja)? Ali kaže živeti skupaj s partnerjem ali narazen, spolno ekskluzivno (»zvesto«) ali promiskuitetno, z otrokom ali brez njega? Kako uskladiti poklicno in družinsko življenje? Kako pomiriti željo po svobodi (oz. avtonomiji ali »avtentičnosti«, tj. zvestobi do samega sebe, ki jo zahteva aktualna »individualistična kultura«) in življenje v dvoje (oz. roditeljske obveznosti)? In tako naprej.

Zločini brez žrtve ali žrtve brez zločina?

Je sintagma »zločin brez žrtve« *contradictio in adiecto*? Kako je namreč mogoče trditi, da je nekaj »zločin«, če hkrati ni nikogar, ki bi se prepoznal kot »žrtve« in bi bil pripravljen zadevo prijaviti policiji (oz. bi menil, da je vsaj nekdo drug oškodovan, poškodovan, prizadet ali kako drugače »viktimiziran«)? Zares, sliši se neobičajno, pravzaprav skrajno bizarno, celo paradoksalno. Vendar pa je tako le, če ostajamo v višavah splošnih in abstraktnih definicij »zločina brez žrtve«. V ta kontrovezni pojem so običajno strpane zelo raznovrstne dejavnosti, npr. v zvezi z izdelovanjem, prodajo in uživanjem drog, prostitutiranjem, manj pogostimi spolnimi praksami, pornografijo, pomočjo pri »samomoru«, nekaterimi igrami na srečo... Tu gre – vsaj na prvi pogled – za voljne transakcije (med odraslimi osebami), in sicer pogosto za (iz)menjavo močno zaželenih dobrine (ali storitve) za denar (ali drugo gnotno nagrado), pri čemer nista oškodovana ne ponudnik ne povpraševalec (»stranka«). Kje se torej zaplete? Nekaj vendarle mora biti narobe, saj bi drugače le težko pojasnili, zakaj so številni »zločini brez žrtve« še vedno deležni socialnega neodobravanja in celo kazensko-pravnih sankcij.

Začnimo z domnevo, da se vrednotenje »zločinov brez žrtve« vendarle postopoma spreminja. To kajpak ne pomeni, da tovrstne »viktimizacije« nepovratno zgubljajo svojo (nekdanjo) kontroverzno naravo. Gre namreč bolj za to, da se čedalje bolj motrijo iz predrugačenih normativnih izhodišč. Še več, razlog nasprotujočih si pogledov (in ocen) ni vselej v razlikah med »vrednostnimi očali«, skozi katera zremo nase in na druge, čeprav je kulturna raznoterost v današnjih »pluralnih« družbah bolj ali manj²⁶ nesporno »dejstvo«. Razhajajoče se normativne sodbe so pogosto posledica različnih interpretacij, ki (paradokсно) temeljijo na enakih ali vsaj zelo podobnih moralnih (ali kulturnih) izhodiščih. Na primer: danes bi najbrž le redkokdo nasprotoval tezi, da je posameznik (»individuum«) v normativnem smislu gospodar samega sebe, tj. »subjekt«, ki ima pravico upravljati s samim sabo, npr. s svojim telesom, časom in opravili (samodoločenimi dejavnostmi). Čeprav se torej ni težko strinjati s trditvijo, da je človek (s svojimi subjektivnimi pravicami) najvišja vrednota, pa običajno hitro trčimo na različna mnenja o tem, kaj to »pravzaprav« pomeni v konkretnih življenjskih situacijah in vsak-

²⁶ Sintagma »bolj ali manj« na tem mestu vsekakor ni redundantna. Teza o »kulturno pluralnih« pozno-, visoko- ali pomodernih družbah namreč ni obče sprejeta. Nekateri skeptični družboslovci menijo, da se kulturne razlike v procesih »globalizacije« (oz. amerikanizacije ali »mcdonaldizacije«) zlagoma brišejo (dasi ne nujno povsod in z enako hitrostjo ali intenzivnostjo). V njihovi kritični optiki je multikulturalizem zgolj »mit« (Russell Jacoby), nekakšna »nova ideologija«, ki čudovito uspeva v ovelih razmerah zmagošlavnega ekonomskega in političnega »neoliberalizma«: tam, kjer se dozdevno razraščajo živopisane »subkulture«, je dejansko razbrati – če odmislimo peščico separatističnih, nacionalističnih, eksotičnih ali anahronističnih partikularizmov (oz. kulturnih »dinozavrov«) – le bledikave različice vsemo-gočne in predvsem nenasitne »potrošniške kulture« (tj. kulture biznisa, trga, konkurence, medsebojnega primerjanja, tekmovanja, podjetništva, dela, ekonomske uspešnosti, javnih medijev in prestižnih komercialnih dobrin). V tej zvezi je nemara ključno vprašanje, katere razlika je dovolj (kvantitativno ali kvalitativno) različna, da jo upravičeno štejejo za »resnično«. Young (s. 88-93) ponuja teoretsko privlačen odgovor, ki izhaja iz predpostavke, da je kultura skupek »naučenih rešitev problemov« (C.S. Ford), subkultura pa obsega v kompleksni mreži interakcij postopoma elaborirane rešitve kolektivno doživetih (in seveda nujno subjektivno – tj. v odvisnosti od posameznikovega »gledanja na svet«, strukturnega položaja v družbi in konkretne situacije – dojetih) problemov. To, skratka, implicira, da se subkultura praviloma ne rodi in nato še razvije *ex nihilo*, ampak iz »odskočne deske« že obstoječih pomenskih, vrednotnih in normativnih vsebin, kar seveda bistveno relativizira razloček med prevladujočo (dominantno) kulturo in subkulturami. Še več, subkulture niso obsojene na življenje v esencialistično »getoiziranih« ali neprodušno zaprtih enklavah, ampak se v večji ali manjši meri prekrivajo, prežemajo in vplivajo druga na drugo. Subkulture potemtakem niso niti nespremeljive niti monolitne: spominjajo na dinamične, hibridne, »zbrkljane«, nekoherentne in nekonsistentne (interaktivne) človeške tvorbe, ki vključujejo različne (običajno selektivne) poudarke, transformacije in (re)interpretacije posameznih tematskih prvin iz širše (ali celo globalne) kulture.

danjem družbenem življenju. Nekaj zgledov. Če je posameznik »lastnik« svoje seksualnosti (oz. ima pravico do vseh samodoločenih spolnih praks, ki spoštujejo subjektivnost druge osebe, tj. ne krišjo »minimalnih« moralnih norm, ki urejajo vse medosebne interakcije, in ne zgolj spolnih), zakaj bi mu potem prepovedali prostituiranje, se pravi menjavanje spolnih storitev za gmotne ugodnosti (praviloma, dasi ne nujno, za denar)? Če je posameznik »lastnik« svojega telesa, zakaj mu potem država otežuje vnos prepovedanih drog v organizem? Če ima posameznik pravico do samoupravljanja s svojim življenjem, zakaj potem zganja družba tolikšen hrup okoli »samomora«? Ali ima država sploh pravico, da se (»paternalistično«) vmešava v posameznikovo svobodo, avtonomijo in subjektivne pravice, in sicer z »dobrim« namenom, da bi zavarovala njegovo »zdravje«, »srečo« ali »resnične interese« (še več, celo njegovo svobodo, avtonomijo in nadaljnje uživanje subjektivnih pravic) pred početji, ki so bodisi »nemoralna« (oz. »nespametna«, »kratkovidna« in »nepremišljena«) ali pa »zgolj« nevarna, tvegana in (dokazano) škodljiva? Oglejmo si vsaj nekatere tovrstne zagate bolj podrobno.

1. Prostitucija

Začnimo s prostitucijo, to starodavno spolno »institucijo«, za katero vemo, da je bila v različnih družbenih okoljih in zgodovinskih obdobjih različno obravnavana in vrednotena. Kaj bi v zvezi z njo utegnulo biti normativno problematično danes? Pri iskanju odgovora se kaže že takoj odreči vodstvu tradicionalne spolne morale, ki je pri presoji prostitucije skrajno dvolična (obsoja npr. prostitutko, zlasti tisto, ki dela v najbolj težavnih okoliščinah in z najmanj uglednimi strankami, medtem ko v početju njenega »odjemalca« ali »povpraševalca« po tovrstih spolnih uslugah ne vidi nič moralno spornega), poleg tega pa neredko izhaja iz implicitne predpostavke, da je seks kot tak »grešen«, zaradi česar ga velja »tolerirati« le v primerih, ko nastopa kot sredstvo v službi »višjih«, npr. religiozno ali moralno-politično neoporečnih ciljev, kot so reprodukcija (znotraj heteroseksualne in monogamne zakonske zveze), izgradnja ljubezenskega razmerja ali izražanje globokih občutij do druge osebe. V sodobni vrednosti optiki (dedinji razvpite spolne in nasploh kulturne »revolucije« iz poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih let) je kakršnokoli heteronomno omejevanje samodoločenih spolnih praks v splošnem nedopustno: spolnost je pač dojeta kot docela »legitimno« področje posameznikovega izražanja, raziskovanja (sebe in drugih), uresničevanja ali preprosto (»larpurlartističnega«) uživanja. Izjemo tvorijo le tista dejanja (iz rubrike »spolno nasilje«), ki ne spoštujejo subjektivnosti druge osebe. Drugače rečeno: dovoljeno je vse, kar izhaja iz pravno sprejemljivega konsenza (oz. ne vključuje nasilja ali goljufije). Zakaj potem ne bi bila dovoljeno še prostituiranje? Očitno je, da strankam ta dejavnost ne škoduje (brez njih prostitucija sploh ne bi obstajala). Sklicevanje na neizogibnost varovanja »javne morale«, »nuklearne družine« ali »družbenega reda« je v tej zvezi – zares zelo milo rečeno – videti dokaj bizarno.

Kaj nam potem sploh še preostane? Jasno: prostitutka. Ampak zakaj? Prvi odgovor: prostituiranje – zavoljo svoje brezosebne, instrumentalne in komercialne narave²⁷ – človeka degradira, zaslužnji, popredmeti, depersonalizira, desubjektivizira, celo dehumanizira, zaradi česar je moralno nesprejemljivo (zavrženo), čeprav to ne pomeni nujno obsojanja samih prostitutk, še zlasti tistih posameznic ne, ki se za to ekonomsko dejavnost odločijo zaradi resne eksistenčne stiske (ali raznovrstnih pritiskov). Zdi se, da je takšno stališče (ki bolj obsoja prostitucijo kakor prostitutke) čedalje bolj prevladujoče. Vseeno pa nikakor ni neproblematično. Zakaj bi bilo prodajanje (poblagovljenje ali komercializacija) spolnih storitev nemoralno, prodajanje nepreštvene množice drugih heteronomnih del ali storitev (oz. produktivnih »resursov«) pa docela moralno (ali vsaj normalno), čeprav so ravno tako (kakor spolnost) skrajno tesno speti s posameznikovim telesnim in duševnim »sebstvom« (oz. »identiteto«)? Zakaj naj bi bilo, denimo, sprejemljivo prodajati (fizično) moč, vzdržljivost, natančnost, talent, lepoto, vitkost, ljubkost, vernost, zanesljivost, drznost, kreativnost, duhovnost, modrost, komunikacijske (+ jezikovne) veščine, etnične posebnosti, znanje, iznajdljivost, izkušnje, inovativnost in podobne osebnostne poteze, nesprejemljiva pa bi bila prodaja (»trženje«) spolnosti? Oglejmo si še naslednji možen odgovor: prostituiranje resda ni nič bolj ali nič manj (ne)moralno kakor druga heteronomna dela v kapitalistični družbi (globaliziranemu »supermarketu«), vendar pa ga je treba prepovedati v interesu prostitutk, ker gre za zelo različno ekonomsko prakso, npr. zaradi nevarnosti okužbe s katero od nalezljivih boleznih, pogostega slabega ravnanja strank, izkoriščevalskih in po potrebi še nasilnih zvodnikov, nizkega socialnega statusa ali težav v »normalnem« (oz. pristočasnem) ljubezenskem in spolnem življenju. V tej zvezi kajpak ni mogoče zanikati, da prostituiranje ni povezano z raznovrstnimi tveganji, vendar pa to ne more biti razlog njegove nemoralnosti niti pravne prepovedanosti (to je lahko le razlog za politiko zmanjševanja škode in tveganj na tem področju). Konec koncev ne manjka del, služb in poklicev, ki so zelo nevarni in celo izpričano škodljivi, a vendarle nihče ne zagovarja njihovega izobčenja v »sivo« ali ilegalno sfero.

²⁷ V tej zvezi je nujno upoštevati naslednje: (a) brezosebna neke konsenzualne transakcije ne implicira *eo ipso* njene inherentne nemoralnosti (ne pozabimo, da so npr. naše ekonomske menjave z drugimi večinoma brezosebne, a vendarle moralno sprejemljive, kolikor ostajajo v pričakovanem okviru vljudnega ali vsaj normalno spodobnega ravnanja s ponudnikom dobrine ali storitve); (b) brezosebni seks ni *a priori* nemoralen (pomislimo na tako imenovana »priložnostna« ali »avanturistična« spolna srečanja, ki jih motivira zgolj vzajemna privlačnost in želja po uživanju); (c) brezosebni seks ni protioseben, saj ni povezan (za razliko od posilstva) z napadom na posameznikovo osebnost (klient spoštuje prostitutkino željo, ki meri na njegov denar, ne pa na njeno spolno potešitev, tako da ni mogoče reči, da jo obravnava kot goli »objekt«); (č) prostitutka ne prodaja sebe oz. svoje telo (bodisi v celoti ali po delih), ampak specifično storitev. Prim. Primožratz (posebej poglavje, ki obravnava prostitucijo).

2. Droge

Vprašanje prepovedanih drog je videti že skorajda docela »obrabljeno«: kot da bi bili vsi ključni argumenti (bodisi za »legalizacijo« bodisi za nadaljevanje zdajšnje, še vedno večinoma represivne politike, ki meri na izničenje, omejevanje ali vsaj oteževanje ponudbe) že zdavnaj vrženi na mizo, tako da je nadaljnji razplet te mučne »zgodbe« odvisen predvsem od spreminjajoče se konstelacije političnih sil (ali razmerij moči v družbi). Morda je celo res tako, vseeno pa ne smemo prezreti nekaterih pomembnih novosti, ki smo jim priče v zadnjem času.²⁸ Vsekakor drži, da se je dobršen del dosedanjih kontroverz omejil na razpravljanje o takšnih in drugačnih empiričnih »dejavstvih«. Na eni strani so se praviloma znašli znanstveni »dokazi« o škodljivosti in zasvojljivosti posameznih drog (oz. o raznovrstnih problemih, ki izvirajo iz odvisnosti, zasvojenosti,²⁹ pretiranega uživanja ali zlorabe),³⁰ na drugi strani pa so jih pričakala dognanja o ironičnih negativnih reperkusijah veljavnega prohibicionističnega (ali celo »ultra-represivnega«) modela, npr. v zvezi z narkokracijo, korupcijo

²⁸ Opozoriti velja, da novosti ne zadevajo zgolj stališč do normativne urejenosti uživanja (oz., še širše, pridelave, izdelave in distribucije) drog, marveč tudi vzorce njihove uporabe. Droge – nezakonite in zakonite (npr. tiste v prosti prodaji ali one, ki jih predpisujejo zdravniki) – so v današnjih družbah zelo razširjene in vsekakor niso omejene zgolj na strukturno obrobne socialne skupine. Še posebej priljubljene so »integrativne« droge, tj. tiste, ki ne omogočajo »eskapistične« osebne prilagoditve, ampak učinkujejo kot »doping« (v športu).

²⁹ Opraviti imamo z izrazi, ki so neredko ohlapno opredeljeni. Brown (s. 49-50) predlaga, da kaže zasvojenost razlikovati od drugih podobnih pojavov, kot so: (a) obsesije (ponavljajoči se vzorci razmišljanja, ki jih posameznik ne more nadzorovati in mu povzročajo neugodje); (b) kompulzije (neprostovoljna dejanja, ki se jim posameznik skuša upirati, ker ga odbijajo ali navdajajo s tesnobo); (c) navezanosti (ki so običajno benigne in konstruktivne, osredotočene na osebe in objekte, s katerimi je posameznik v dolgotrajnem razmerju); (č) odvisnosti (ki se nanašajo na ožje področje zasvojenosti s substancami oz. predvsem na telesne/fiziološke aspekte tega pojava).

³⁰ Ko govorimo o nevarnosti drog, se je treba zavedati, da gre za snovi, ki so kot take (same po sebi) povsem neškodljive in ne ogrožajo nikogar (neoporečne so celo v ekološkem smislu, za razliko od mnogih drugih snovi, ki povsem zakonito onesnažujejo in uničujejo naravo). Do škodljivih reperkusij utegne priti zgolj v primeru, ko se posameznik odloči, da jih bo užival (oz. ko – če uporabimo vsakomur razumljive izraze – »podleže skušnjavi«). Sicer pa prepovedane droge (oz. njihovo uživanje) niso edina »stvar« (ali »objekt poželenja«), ki lahko »povzročijo« odvisnost ali zasvojenost (*addiction*). Skorajda ni dejavnosti, s katero posameznik ne bi mogel biti zasvojen. V strokovni literaturi najdemo npr. razprave o zasvojenosti s spolnostjo, nekaterimi oblikami religiozne prakse, hitro vožnjo z avtomobilom, gledanjem televizije, igranjem računalniških igraric, hranjenjem, internetom, telesnim nasiljem, športnimi aktivnostmi (npr. džogingom), delom ali igrani na srečo (*gambling*). V tej zvezi nekateri govorijo o »vedenjskih zasvojenostih« (Marks), ki se v določenih ozirih razlikujejo od »kemičnih odvisnosti« (oz. *substance abuse*), čeprav so med njimi tudi pomembne stične točke in podobnosti (prim. Brown, s. 13-17).

državnih organov, »pranjem« denarja, nasiljem, kriminaliteto (ki je posledica prepovedi, in ne uživanja kot takega), pravno ali moralno problematičnimi policijskimi praksami, skromnim obsegom zaseženih substanc, mnogovrstnimi zdravstvenimi tveganji, implicitno kriminalizacijo osupljivo visokega števila ljudi, visokimi finančnimi stroški in marginalizacijo (ali celo socialno izključenostjo) nekaterih, še posebej deprivilegiranih ali drugače depriviliranih skupin užitvalcev, medtem ko je vseskozi ostajala v ozadju – nemara ključna – normativna dilema, ali ima posameznik pravico do samostojnega odločanja o tem, kaj bo vnesel v svoj organizem, oz., *in extremis*, ali ima pravico do tega, da s svojimi dejanji škodi samemu sebi (ne pa, kajpada, drugim). Čeprav ni niti sence dvoma, da danes javno mnenje (vključno s središči politične moči) še vedno precej odločno podpira »militaristično« obravnavanje uživanja prepovedanih drog (pogosto v strahu za usodo lastnih otrok in mladostnikov) in se sovražno, včasih celo panično, odziva na alternativne zamisli,³¹ pa velja vendarle opozoriti na pomembno novost, ki se imenuje »politika zmanjševanja škode«. Čeprav je ta (zaenkrat še bolj eksperimentalen) pristop do problematike uživanja drog često označen kot »pragmatičen« ali »aktuarski«, pa tu vseeno ne gre za »adiaforizacijo« (Zygmunt Bauman), tj. moralno nevtralnno (ali celo apolitično) »držo«, ki se umešča onstran normativnega presojanja o »dobrem« in »slabem«. Paradigma zmanjševanja škode (*harm reduction*) po svoji naravi ni ne imoralna ne amoralna. Nasprotno, opraviti imamo s pristopom, ki je globoko moralen, kolikor eksplicitno ali vsaj implicitno spoštuje posameznikovo svobodo³² in –

³¹ Morrison (s. 213-215) navaja zelo tehten argument zoper »legalizacijo« drog, ki pa je izključno praktične (ne pa pojmovne ali normativne) narave. Problem je v tem, da bi legalizacija sicer odpravila številne negativne reperkusije zdajšnje represivne politike, vendar pa bi utegnila »obsoditi« precejšnje število revnih, brezposelnih, marginaliziranih, frustriranih, deprivilegiranih in izključenih oseb v odvisnost oz. jih na ta način »elegantno« pacifizirati. Tovrstni pomisleki so brez dvoma upravičeni, vendar pa niso razlog za nadaljnjo kriminalizacijo drog, ampak za nujne socialne, kulturne in ekonomske reforme. Takšno stališče sprejema tudi Morrison, ki poudarja, da ima zdajšnja represivna politika le neznatno ali celo nikakršno racionalno »podstat«. Zakaj potem vztraja še naprej? Je morda »pravi« namen razvpite vojne proti drogam povečati avtoriteto/moč državne oblasti in razširiti mrežo socialne kontrole (ne pa zaustaviti trgovanje in preprečiti uživanje drog)? Morrison se s tovrstnim (»foucaultovskim«) odgovorom ne strinja in raje ponudi »webrovsko« razlago. Čeprav so zakoni o drogah vsebinsko (ali materialno) iracionalni, pa so formalno racionalni. Še več, ko enkrat začnejo veljati, ustvarjajo samonanašajočo legitimnost znotraj zaprtega ali »avtopoetičnega« sistema, ki ga poganja specifična imanentna dinamika, v precejšnji meri neodvisna od svojega zunanje okolja (preprosto rečeno: zakoni o drogah so legitimni preprosto zato, ker so pač v veljavi: ker – če uporabimo kelsenovski izraz – eksistirajo).

³² Dvoлично je trditi, da je posameznik svoboden, hkrati pa od njega zahtevati, da bo ravnal natančno tako, kakor od njega pričakujejo bolj ali manj »pomembni drugi« (Mead). Če mu priznamo svobodno izbiro različnih življenjskih »opcij«, moramo računati tudi na to, da utegne včasih ravnati na način, ki je v naših očeh videti nespameten, neumen ali rizičen.

podčrtajmo – odgovornost, najprej seveda odgovornost do samega sebe. Namen te porajajoče se paradigme ni eliminirati droge z zemeljske površine (niti v kali zatreti »večno« človekovo željo po upravljanju svojega razpoloženja s pomočjo naravnih ali umetnih substanc), ampak z kalejdoskopsko množico ukrepov poskrbeti, da bo uživanje droge čim manj nevarno za uporabnike in neuporabnike.

3. Samomori

Uživanje drog je v bistvu tesno povezano z vprašanjem »samomora«³³ oz. pravico do izbire lastne smrti (samodoločnega izstopa iz življenja). Če ima posameznik pravico, da sam določi čas, kraj in način lastnega umika s tega sveta, zakaj potem ne bi imel tudi pravice, da samostojno in predvsem brez nepotrebnih (dejstvenih ali normativnih) ovir odloča o tem, ali bo užival katero od dosegljivih drog? Ampak, ali družba dejansko priznava pravico do samodoločene smrti? Če smo iskreni, moramo izbrati nikalen odgovor.³⁴ Čeprav samomor danes ni več kaznivo dejanje (še vedno pa je prepovedano pomagati pri tem dejanju) in je bolj kakor v moralni optiki dojet iz psiho(pato)loškega zornega kota (npr. kot osebna drama, intimna tragedija, znamenje skrajnega obupa ali simptoma hudega depresivnega stanja), pa vseeno ni neproblematičen. Zdi se, kot da bi javno (strokovno in laično) mnenje še vedno močno dvomilo v pravico posameznika, da »dvigne roko na samega sebe«, česar se kajpak zavedajo tudi sami samomorilci, ki so se primorani posloviti od sveta kot neke vrste samotni dezertjerji, namreč skrivoma, neredko z precej nesofisticiranimi (tudi zelo bolečimi), negotovimi in pogosto skrajno nestetskimi (celo odbijajočimi) sredstvi: prepuščeni so zgolj lastni domišljiji, spretnostim in (z)možnostim.

Takšno stališče do samomora je – milo rečeno – nenavadno. V njem odzvanjajo stoletni stereotipi, predsodki, strahovi (pred smrtjo in svobodo), pregoni (+ simbolna klevetanja) in strasti do podrejanja sočloveka (npr. nadindividualnim, nad-

socialnim ali nadnaravnim principom ali avtoritetam). Kljub temu pa bi najbrž le redkokdo – vsaj na splošni in predvsem na abstraktni ravni – oporekal tezi, da ima človek subjektivno pravico do suverena odločanja o ključnih aspektih svoje eksistence, med katerimi je na vidnem (po mnenju nekaterih filozofov celo najvažnejšem) mestu vprašanje življenja in smrti. Težave potemtakem očitno nastopijo na konkretni ravni, namreč v trenutku, ko je treba potegniti logične konsekvence iz omenjene pravice. Na primer: če je samomor normativno (in vrednostno) upravičeno dejanje – in morda še več kakor to, namreč edina oblika zares individualizirane ali subjektivizirane (celo smiselne) smrti -, zakaj potem ne bi posamezniku omogočili, da ga izvrši v okoliščinah in na način, ki ga izbere sam, predvsem pa – če bi pač tako želel – kar najbolj človeško, neboleče in estetsko, npr. v posebni instituciji (»samomorilnici«)? Tu kajpak ne gre za to, da bi kogarkoli silili v smrt, in še manj za to, da bi kdo drug storil to ekstremno dejanje namesto njega (vprašanje tovrstne pomoči se zastavi zgolj v primeru, ko nekdo fizično ni zmožen ukiniti samega sebe: problem, ki pa seveda ni nerešljiv, saj bi lahko posameznik že vnaprej izrazil svojo voljo,³⁵ kako naj bo obravnavan v takem stanju popolne nemoči in odvisnosti).

No, še vedno globoko vkoreninjenih zadržkov do samomorov (in potencialnih ali dejanskih samomorilcev) pa vendarle ne gre pojasnjevati zgolj z inertnimi silami »mračne« preteklosti. Ena izmed pomembnih ovir je gotovo tudi ta, da je človeško življenje danes vrednota z izjemno težo, celo tolikšno, da se družba obotavlja – kot se zdi - storiti karkoli, kar bi posamezniku olajšalo storiti sleherno »usodno« dejanje, s katerim bi vsaj posegel ireverzibilno ali dokončno. Toda ob tem se je vendarle treba zavedati, da ključno moralno načelo v sodobni optiki ni »življenje« (ki je v bistvu impersonalni princip), ampak svoboda oz., še natančneje, subjekt (tj. posameznikova volja do svobode ali samodoločanja). V tej zvezi pa je pogosto zaslediti tudi bojazen, da tovrstna »svoboščina« ne bi bila zlorabljena. Na tovrstne pomisleke bi kazalo reagirati z ugovorom, da je vsekakor mogoče »zlorabiti« vsako svobo-

³³ Beseda »samomor« je pomensko neprimerna, saj zlovešče namiguje na »umor«, ki ostaja eno izmed najhujših kaznivih dejanj. V nadaljevanju jo mestoma uporabljamo zgolj zato, da bi se izognili daljšim označevalnim verigam ali parafrazam.

³⁴ To pravzaprav ne preseneča, saj je treba upoštevati, da je bil samomor v zahodni kulturi (civilizaciji) dolgo predmet ostrih obsodb in sankcij. Samomor so obravnavali kot: (a) greh, tj. kršitev božje prepovedi oz. dolžnosti, ki jo ima človek (verniki) do svojega absolutnega, transcendentnega in omnipotentnega gospodarja; (b) zločin, tj. kršitev dolžnosti, ki jo ima posameznik do družine, skupnosti, družbe, države ali »človeške vrste« (Rousseau); (c) nemoralno dejanje, npr. napad na moderni »kult človeške osebe« (Durkheim) ali transgresijo »kategoričnega imperativa« (Kant), ki posamezniku nalaga ohranjanje lastne eksistence in spoštovanje človečnosti v lastni osebi (oz. mu prepoveduje, da bi sebe obravnaval kot sredstvo); (č) znamenje posameznikove psihopatologije (ki upravičuje psihiatrično intervencijo).

³⁵ Tu gre za neke vrste izjavo volje do dostojne smrti, s katero posameznik prepreči, da bi (moralni) o njegovi usodi – življenju in smrti - odločali drugi (npr. medicinsko osebje ali člani družine). Nobenega razloga ni, zaradi katerega tovrstne volje (vsaj načeloma) ne bi upoštevali (oz. spoštovali). V nasprotnem primeru je namreč človek prepuščen na milost in nemilost medicinski oblasti (oz. morebitni terapevtski gorečnosti, pripravljeni podaljševati njegovo kalvarijo, agonijo in trpljenje malone za vsako ceno). Prim. Lipovetsky, s. 111-117. Pisec v tej zvezi odločno nasprotuje tezi, da imanentna dinamika razvoja (pravzaprav ekspanzije) subjektivnih pravic postopoma ukinja meje, ki so konstitutivne za posameznikovo »človečnost«. Pri »evtanaziji« (pravici do blage smrti), denimo, imamo opraviti v prvi vrsti s humanizacijo (v strogem in natančnem pomenu) medicinske prakse, favoriziranjem »kvalitetne« smrti pred tehnicistično (larpurlartistično) »odličnostjo« in s spoštovanjem odločitve živega bitja vse do praga smrti.

ščino, kar pa ne more biti razlog za vnaprejšnjo odpoved njenega (»efektivnega«) priznavanja.

4. Igre na srečo

V rubriki »zločini brez žrtve« so se v (ne tako zelo odmaknjeni) preteklosti pojavljale tudi razne igre na srečo. Tudi v tem primeru je bil razlog prepovedanosti (in celo kriminalnosti) teh aktivnosti pogosto³⁶ paternalističen: zavarovati posameznika pred samim sabo, predvsem pa seveda preprečiti, da ne bi zaradi lastne neumnosti, nepremišljenosti ali že kar »zasvojenosti« izgubil svojega (ali družinskega) premoženja. Danes tovrstni argument ni več posebej prepričljiv. Soočeni smo s pravcato poplavo vsakovrstnih iger na srečo, celo s pravcato »industrijo patološkega upanja« (Robert Goodman). Vzrokov za nesluteni razcvet tovrstnih dejavnosti prav gotovo ne manjka. Igre na srečo malone brezhibno utelešajo neoliberalistični ideal ekonomske uspešnosti: z majhnim (pravzaprav čim manjšim) vložkom do velikega (po možnosti čim večjega) iztržka,³⁷ tj. čim hitreje, s čim manj truda (heteronomnega dela) in z individualnim (ne pa kolektivnim ali organiziranim) delovanjem do čim večjega gmotnega bogastva, tega brezosebnega »ključa«, ki odpira vsa vrata potrošniškega paradiža.

Po drugi strani pa so igre na srečo dokaj posrečena metafora (in morda celo metonimija) kaotične (re)distribucije bogastva in dohodka v vsakdanji družbeni praksi, ki je zelo oddaljena od, recimo,³⁸ meritokratskega kulturnega ideala, tj. de-

litve ekonomskih nagrad ali družbeno ustvarjene »pogoče« po merilih zasluženosti oz. v odvisnosti od posameznikovega truda/prizadevanja in talentiranosti (kar, mimogrede, povzroča raznovrstna nezadovoljstva, podžiga občutja »relativne deprivacije« in krepi »kulturo cinizma«). Večjo toleranco do iger na srečo – zlasti v primerjavi z drugimi »zločini brez žrtve« – je mogoče pojasniti tudi s tem, da posameznik – celo »zasvojenec« – na tem področju tvega predvsem to, da ga bo doletela finančna izguba, ne pa toliko okvara zdravja ali resna omejitev svobode.

Sklepna pripomba

Ena izmed posebnosti predrugачenih dojemanj »zločinov brez žrtve« je – če grobo povzamemo – v tem, da njihove doždevne ali dejanske žrtve ostajajo »brez zločinov«. To, skratka, pomeni, da dejanja, s katerimi posameznik viktimizira samega sebe, zgubljajo normativni prizvok »kriminalnosti«, avtoviktimizirana oseba pa je še vedno precej pogosto dojeta kot žrtev (dasi ne nujno same sebe, tj. izključno lastnih storitev ali opustitev). Naj v tej zvezi navržemo le nekaj zgledov: (a) prostituiranje danes le redkokdo obsoja kot zločinsko dejanje, mnogo pogosteje pa steče beseda o prostitutkah kot žrtvah bodisi ekonomske bede ali eksistenčne stiske³⁹ (npr. v obupno obubožanih nekdanjih »socialističnih« državah) bodisi surovega ravnanja, brezobzirnega izsiljevanja in skrajnega izkoriščanja zvodnikov ali trgovcev z »belim blagom«; (b) uživanje prepovedanih drog je sicer še marsikje prepovedano

³⁶ Igre na srečo utegnejo biti problematične še iz drugih razlogov, npr. zato, ker gre po presoji oblasti za pravno ali moralno neupravičen način pridobivanja finančnih sredstev (ker, recimo, dohodek ni pogojen s produktivnim delom).

³⁷ Privlačnost igre na srečo izvira iz skrajno preproste ljudske logike: (a) finančna naložba je relativno nizka (»kaj me stane, če kupim eno srečko«); (b) verjetnost resne nagrade je resda osupljivo majhna, vendar vseeno ni ničelna (»nekdo vselej dobi, torej lahko tudi jaz: če se seveda udeležim igre, sicer pa nikakor ne«). Mikavnost tovrstnega razmišljanja še poveča dejstvo, da je za večino običajnih (bolj ali manj malih) ljudi povsem iluzorno pričakovati, da bodo v svojem življenju obogateli po zaslugi dela v službi, tj. po zakoniti ali pošteni poti. Igre na srečo jim omogočajo upati, da se jih bo sreča (mila usoda ali naklonjene zvezde) nekega dne vendarle usmilila in jih nagradila (za vztrajno sodelovanje) z sanjskim premoženjem, dozdevno nespornim jamstvom »dobrega« življenja, prav tistega, ki ga jim po delčkih servirajo »rumeni« mediji s poročanjem o življenju »lepih, vplivnih, slavnih, bogatih in uspešnih«.

³⁸ Seveda ni nobenega razloga, zaradi katerega bi moral biti prav meritokratski idel, ki temelji na »formalni« enakosti izhodiščnih »priložnosti« (tj. dostopa do izobraževalnega sistema in trga »delovne sile«) in končni »vsebinski« neenakosti (ob zagotavljanju minimalnega življenjskega standarda za bolne, ostarele in mlade) ključno merilo za distribucijo ekonomskih nagrad v družbi. Poleg tega pa velja upoštevati, da celo zgledna (in ne popolna) aplikacija meritokratskih kriterijev v realnem ekonomskem življenju ne vodi samodejno v

(po)ustvarjanje zgledne (in ne popolne) družbe. Ne pozabimo na številne negativne (ne seveda za vse) reperkusije meritokratske ekonomske pravičnosti: (a) posameznikovo življenje je reducirano na maratonsko dirko brez konca in kraja, tj. na nepretrgano in čedalje bolj zagrizeno (celo smrtonosno) tekmovanje, ki ga spremlja stalno primerjanje z drugimi (»konkurenti«); (b) posameznikova človeška vrednost je določena v odvisnosti od njegovih dohodkov oz. bančnega računa; (c) posameznik se je primoran »transsubstancializirati« v blago oz. se ponujati (pravzaprav prostituirati, honorarno zaslužniti ali prodajati po obrokih) na trgu delovne sile (kar, recimo, sili odrasle ljudi, da glavino svojega časa in energije, pravzaprav življenja, žrtvujejo obsesiji s heteronomnim delom in maksimiranjem družinskih dohodkov, skopo odmerjeni »prosti čas« pa namenjajo »kuliranju« s službo pogojenega stresa, dragim in kratkim počitnicam ali »kvalitetnemu« ukvarjanju z otrokom). Prim. Young, s. 182-189. Pisec v tej zvezi opozarja, da v današnjem času noben resen zahodni politik (oz. stranka) – ne na desni ne na »levi« strani političnega spektra – ne postavlja pod vprašaj niti podedovanega bogastva (ki sta ga npr. problematizirala tako Marx kot Durkheim), niti enormnega bogastva elite na vrhu stratifikacijske piramide, niti ekscesivnih dohodkov pripadnikov višjega srednjega razreda, niti kolosalnih razlik v plačah med različnimi službami in poklici.

³⁹ V tovrstnih primerih je predmet moralnega obsojanja prej stranka (tj. moški odjemalec spolne storitve), ki izkoristi (četudi v zameno za denarno plačilo) skrajno težak položaj prostitutke (ki ga seveda ni povzročil on sam).

(kazenskopravno sankcionirano), vendar pa se o uživalcih in še posebej o odvisnikih (»džankijih«) pogosteje govori kot o žrtvah,⁴⁰ npr. brezposelnosti, nesrečnega otroštva, družinskega nasilja, neprijaznega ali nenaklonjenega okolja in socialnega izključevanja (in z njim povezane »krize identitete«); (c) samomorilci so prej deležni sočutja, pomilovanja ali spraševanja (o vzrokih tega dejanja) kakor pa moralnega obsojanja (često jih dojemajo kot žrtve družbenih problemov ali celo kot simptom globoke socialne in kulturne »krize«).

Ampak pozor. Zares v grobih obrisih naslikano predstavo »žrtev brez zločinov« motijo nekatere (nikakor ne maloštevilne) osebe, ki jih ne moremo opisati niti kot »žrtve«. Pomislimo na prostitutke, ki se za tovrstno ekonomsko dejavnost odločijo na način (in iz razlogov), ki se ne razlikuje bistveno od drugih »poklicnih izbir« (oz. se zavzemajo za to, da bi se izboljšal, »demoraliziral« ali vsaj normaliziral socialni status njihovega dela). Pomislimo na zasvojenca s »trdo« drogo, ki povsem normalno (in odgovorno!) funkcionirajo v družbi, oz. na vse tiste uživalce (mehkih in trdih, dovoljenih in prepovedanih) drog, ki jim redno ali – še pogosteje – občasno konzumiranje tovrstnih substanc v ničemer bistveno ne ogoroča njihovih vsakdanjih rutin in dejavnosti (ali pa jim jih celo olajšuje).⁴¹ Pomislimo na samomorilce, ki se za samodoločeni

umik s tega sveta ne odločijo zaradi neozdravljive bolezni ali neznosnega fizičnega trpljenja, ampak preprosto zato, ker za nje življenje nima več pravega smisla, ali pa zato, ker ne morejo živeti na način, ki je zanje še dostojen ali vreden življenja.

LITERATURA

1. Amir, M. (1967). Victim-Precipitated Forcible Rape. *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, št. 4, s. 493-502.
2. Amir, M. (1971). *Patterns in Forcible Rape*. Chicago, University of Chicago Press.
3. Brown, I. (1997). A Theoretical Model of the Behavioural Addictions – Applied to Offending. V: Hodge, J.E. in dr.: *Addicted to Crime?* New York, Wiley, s. 13-66.
4. Davis, N.J. (2000). From Victims to Survivors: Working with Recovering Street Prostitutes. V: Weitzer, R.: *Sex for Sale*. New York, Routledge, s. 139-158.
5. Dobnikar, M.; Lešnik Mugnaioni, D.; Plaz, M., ur. (2000). *Poškodbe notranjosti*. Ljubljana, Krtina.
6. Dutton, D.G. (1989). The Victimhood of Battered Women: Psychological and Criminal Justice Perspectives. V: Fattah, E.A.: *The Plight of Crime Victims in Modern Society*. Houndmills, Macmillan, s. 161-176.
7. Fattah, E.A. (1999). From a Handful of Dollars to Tea and Sympathy: The Sad History of Victim Assistance. V: van Dijk, J.J.M. in sodelavci: *Caring for Crime Victims*. Monsey, Criminal Justice Press, s. 187-206.
8. Fattah, E.A. (1991). *Understanding Criminal Victimization*. Scarborough, Prentice Hall.
9. Fattah, E.A. (1997). Toward a Victim Policy Aimed at Healing, Not Suffering. V: Davis, R.C. in sodelavci: *Victims of Crime*. Thousand Oaks, Sage, s. 257-272.
10. Felson, M. (1998). *Crime and Everyday Life*. Thousand Oaks, Pine Forge Press.
11. Finkelhor, D.; Baron, L. (1986). High-Risk Children. V: Finkelhor, D. in sodelavci: *A Sourcebook on Child Sexual Abuse*. Newbury Park, Sage, s. 60-88.
12. Giddens, A. (1997). *The Transformation of Intimacy*. Cambridge, Polity Press.
13. Giles-Simes, J. (1998). The Aftermath of Partner Violence. V: Jasinski, J.L.; Williams, L.M.: *Partner Violence*. Thousand Oaks, Sage, s. 44-72.

⁴⁰ Zlasti v medicinskem diskurzu, ki odvisnost pojmuje in obravnava (oz. zdravi) kot »bolezen«, nastopa uživalec (npr. heroína) kot bolnik, tj. nemočna žrtev objektivnega procesa, nad katerim ima le neznatno ali celo nikakršno kontrolo. Nekateri kritiki tovrstnega pristopa (*illness model*) opozarjajo, da proizvaja »samouresničujoče preokobe« (*self-fulfilling prophesy of defeat*), »konstruktivne anticipacije« in mitološke ali mistificirane predstave o zasvojenosti (*modern myth of addiction*): uživalec se npr. še sam začne dojemati kot neobgljeno marioneto v rokah neizprosnihih bioloških determinizmov, kar mu onemogoča, da bi – z lastnim naporom volje in razuma – izstopil iz svoje razvade ali jo omejil na manj problematično raven. Medicinski model pa je nemara še bolj problematičen zato, ker zanemarija ali vsaj podcenjuje vlogo zavestnih (oz. subjektivnih) izkušenj, ciljev (kakršni so npr. doseči in vzdrževati pozitivno ali – direktno rečeno – »srečno« psihično stanje oz. *good hedonic tone*, ki je kombinacija razpoloženja in emocij), doživetij (npr. ugodja in neugodja), občutij, vzdraženosti/vzbujenosti (*arousal*), razpoloženj, čustev, prepričanj, interpretacij, motivacij in odločitev zasvojenih oseb. Drugačno razlago zasvojenosti razgrne Brown (s. 21-23), ki poudarja, da je vedenje zasvojenca fleksibilno, ciljno usmerjeno in povezano s pridobljenim nagonom (*drive-related*). Po njegovem mnenju je jedro zasvojenosti v odkritju in nepretrgani uporabi relativno zanesljivih in učinkovitih metod, s katerimi posameznik manipulira in usmerja svojo vzdraženost in čutno-emocionalno stanje v smeri, ki so zanj zaželene. To pomeni, da »predruagačeno stanje zavesti«, »sprememba razpoloženja« (oz. doživetje evforije, užitka in sprostitve) ali »pobeg iz običajnega sebstva« (oz. eliminacija dolgočasja, bolečine, tesnobe ali napetosti) niso zgolj stranski proizvodi ali epifenomeni zasvojenčeve aktivnosti, ampak njeni cilji.

⁴¹ V tej zvezi nemara ni nekoristno opozoriti, da je zasvojenost (oz. motivacijski monopol ali specializacija v nagrajevanju) v glavnem »vrednotno nevtralen« pojav (prim. Brown, s. 50-51). To velja

celo za najbolj destruktivne oblike zasvojenosti, saj tudi te niso brez sekundarnih (kajpada za posameznika) pozitivnih učinkov. Večina odvisnosti je takšnih (*mixed blessing addictions*), da vključujejo tako pozitivne (zaželene) kot negativne (nezaželene ali škodljive) posledice, in to iz individualnega in socialnega zornega kota. Nekatero »pozitivno zasvojenosti« (Glasser) pa utegnejo biti celo zelo konstruktivne za posameznika in družbo.

14. Haag, E. van den (1975). *Punishing Criminals*. New York, Basic Books.
15. Hentig, H. von (1948). *The Criminal and His Victim*. New Haven, Yale University Press.
16. Hindelang, M.J.; Gottfredson, M.R.; Garofalo, J. (1978). *Victims of Personal Crime: An Empirical Foundation for a Theory of Personal Victimization*. Cambridge, Ballinger.
17. Karmen, A. (1990). *Crime Victims*. Pacific Grove, Brooks/Cole.
18. Katz, J. (1988). *Seductions of Crime*. New York, Basic Books.
19. Kaufman Kantor, G.; Jasinski, J.L. (1998). Dynamics and Risk Factors in Partner Violence. V: Jasinski, J.L.; Williams, L.M.: *Partner Violence*. Thousand Oaks, Sage, s. 1-43.
20. Kaufmann, J.C. (1999). *La femme seule et le Prince charmant*. Paris, Nathan.
21. Kirchhoff, G.F. (1999). Why Do They Stay? Why Don't They Run Away?. V: van Dijk, J.J.M. in sodelavci: *Caring for Crime Victims*. Monsey, Criminal Justice Press, s. 221-238.
22. Levinson, D. (1989). *Family Violence in Cross-Cultural Perspective*. Newbury Park, Sage.
23. Lipovetsky, G. (1992). *Le crépuscule du devoir*. Paris, Gallimard.
24. Lurigo, A.J.; Resick, P.A. (1990). Healing the Psychological Wounds of Criminal Victimization: Predicting Postcrime Distress and Recovery. V: Lurigo, A.J. in sodelavci: *Victims of Crime*. Newbury Park, Sage, s. 50-68.
25. Mahoney, P.; Williams, L.M. (1998). Sexual Assault in Marriage: Prevalence, Consequences, and Treatment of Wife Rape. V: Jasinski, J.L.; Williams, L.M.: *Partner Violence*. Thousand Oaks, Sage, s. 113-162.
26. Morrison, W. (1995). Modernity, Knowledge, and the Criminalisation of Drug Usage. V: Loveland, I.: *Frontiers of Criminality*. London, Sweet and Maxwell, s. 195-218.
27. Primoratz, I. (1999). *Ethics and Sex*. London, Routledge.
28. Resick, P.A. (1990). Victims of Sexual Assault. V: Lurigo, A.J. in sodelavci: *Victims of Crime*. Newbury Park, Sage, s. 69-88.
29. Ule, M. (2000). Mladi v družbi novih tveganj in negotovosti. V: Ule, M. in dr.: *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana, Aristej, s. 15-90.
30. Vaughan-Evans, L.; Wood, D. (1989). Women as Victims. V: Fattah, E.A.: *The Plight of Crime Victims in Modern Society*. Houndmills, Macmillan, s. 141-160.
31. Walklate, S. (1989). *Victimology*. Boston, Unwin Hyman.
32. Wolak, J.; Finkelhor, D. (1998). Children Exposed to Partner Violence. V: Jasinski, J.L.; Williams, L.M.: *Partner Violence*. Thousand Oaks, Sage, s. 73-112.
33. Young, J. (1999). *The Exclusive Society*. London, Sage.

A question of (co)responsibility in intimate victimisation and victimless crimes

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

Scientific interest in victims of criminal and other victimisations has very soon clashed with the normative question about what and how great is their (co)responsibility for the damage they have suffered. The problem of risk behaviour - be it criminogenic or victimogenic - of actual and potential victims has gained special gravity in the context of situational and environmental crime prevention, which becomes an increasingly important mechanism of the control and prevention of criminal offences and other disturbing and harmful events (especially in the private sector, i.e. in large systems which are in private ownership and are mostly subjected to the logic of economic rationality). It is increasingly evident, that a victim's conduct (be it commissions or omissions) often represents an important facilitating or even encouraging factor in an »ante-criminal situation«. For this reason, there has been a growing pressure on people who are expected to do their best to reduce the »offer« of criminal opportunities, to strengthen the system of protection of potential crime targets and to behave in general in a more self-protective way. In this area, the state also becomes more and more active by alarming, mobilising, recruiting, instructing, informing, activating, co-ordinating and addressing individuals, communities, groups and organisations as potential victims of criminal offences; in this way it tries to create a kind of loosely integrated »partnership for order and peace« between the public and private sector, which has resulted in erasing the line of demarcation - which is profoundly ideological - between the state and civil society (the latter having been slowly transformed in a policing society). An increased interest in victims of crimes, which becomes more and more politicised and ideological, has slowly changed attitudes towards so-called victimless crimes. While liberal criminology / victimology strives for decriminalisation and normalisation of such activities, the rising neo-conservative politics argue the thesis that victimless crimes nevertheless have their victims: if these are not concrete individuals, then the victim is the community as a whole, because its quality of life is threatened by such phenomena as prostitution, pornography, drug use, vagrancy, drinking in public places, begging or too loose conduct of young people.

Key words: criminal victimisation, intimate partner victimisation, victims, victimless crimes

UDC: 343.988